

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Mahmudzadə Rəşad Elxan oğlu

«İnhisarçılığın məhdudlaşdırılması və rəqabət fəaliyyətinin dəstəklənməsi
istiqlamətində dövlət tədbirləri və onların hüquqi təminatı məsələləri»

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYA İŞİ

İxtisasın şifri və adı: 060404 – “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər:
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent S.Z.İSAYEV

Magistr proqramının rəhbəri
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent S.Z.İSAYEV

Kafedra müdiri:
İqtisad elmləri doktoru,
professor F.P RƏHMANOV

Bakı – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ..... 3

I FƏSİL. İNHİSARÇILIĞIN İQTİSADI MAHİYYƏTİ VƏ ONUN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....	8
1.1. İnhisarın məzmunu və onun sosial-iqtisadi aspektləri.....	8
1.2. İnhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin təzahür formaları və ona qarşı mübarizənin zəruriliyi	16
1.3. Antiinhisar tənzimlənməsi rəqabətin dəstəklənməsinin əsas istiqaməti kimi.....	22
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ANTIİNHİSAR FƏALİYYƏTİNİN VƏ RƏQABƏTİN STİMULLAŞDIRILMASININ NORMATİV-HÜQUQİ TƏMİNATININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ.....	32
2.1. Respublikamızda rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşması və inhisar fəaliyyətinin hüquqi təminatının müasir vəziyyətinin kompleks təhlili.....	32
2.2. Milli iqtisadiyyatda inhisarçılıq və rəqabət fəaliyyətinin tənzimlənməsinin dövlət idarəetmə orqanları sistemi	38
2.3. Azərbaycanda rəqabət fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində qanunvericilik sisteminin təkamülü.....	42
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İNHİSARÇILIĞIN MƏHDUDLAŞDIRILMASI VƏ RƏQABƏT FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	47
3.1. Respublika iqtisadiyyatının dayanıqlığının və rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsinin təmin edilməsi kontekstində - Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış"inkişaf Konsepsiyası və "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi" fərmanı.....	47
3.2. Azərbaycan Respublikasında rəqabət və antiinhisar qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri	54
3.3. Rəqabət və antiinhisar qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi sahəsində xarici təcrübədən istifadə istiqamətləri	58
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	72
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	75
Referat	
Summary	
Резюме	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İnhisar bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq formalaşır. Rəqabətin yüksək forması kimi çıxış etdiyi inhisar prosesi ümumilikdə müxtəlif iqtisadi qanunların məcmusunu özündə birləşdirir. İnhisarın məzmununa nəzər salsaq görürük ki, o özündə iqtisadiyyatın müxtəlif qanunlarının qarşılıqlı formada əlaqəsini əks etdirir. Müasir dövrdə biznes proseslərin inkişaf etməsi ilə əlaqəli olaraq inhisarların da rolunun artdığını nəzərə alsaq qeyd edə bilərik ki, ümumilikdə inhisarlar bazardan qiymətlərin sərbəst tənzimlənməsi ilə əlaqədar sərbəst fəaliyyəti tələb edir. Bazardan sərbəstliyin olmasına daha çox istəyən bu prosesdə ümumilikdə öz xərclərini istehlakçının üzərinə yığaraq dövlət nəzarətini inhisar üzərində olmasını zərurətə çevirir. Bu zaman bu nəzarət daha çox inzibati formada həyata keçirilməlidir, bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, bu prosesə müxtəlif iqtisadi tənzimləyicilərlə təsir göstərilən zaman qiymətlərin daha da yüksələrək, istehsal prosesinin təmərküzləşməsinə gətirib çıxarar. İnhisar zamanı sadəcə, qiymət üzərində inzibati nəzarət forması saxlanıldığı zaman istehsal həcmi azalması ilə əlaqəli olaraq, ümumilikdə intizarın keyfiyyətinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir. Başqa sözlə desək, bu proses üzərində nəzarət zamanla daha çox sinxron fəaliyyətə üstünlük vermək lazımdır.

Dövlətinin mövqeyini inhisar prosesində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun başlıca səbəb ondan ibarətdir ki, bu zaman bazar şəraitində iqtisadiyyatın yüksək nəzarəti a dövlətin öz gücünü istiqamətləndirdiyi sahədən daha çox asılıdır. Ona görə də bu prosesə dövlət nəzarətinin seçilməsi zamanı, xüsusilə də iqtisadi təsirin müəyyənləşdirilməsi mühüm məsələ hesab edilir. Dövlətçilik elementi formasında təmsil ondan inhisar prosesi sosializmdə daha çox ifrat formada rol oynayır.

İnhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsi inhisar təzahürlərinin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmişdir və qiymətlərin aşağı salınması və məhsul buraxılışının artırılması məqsədilə aparılır. O, qanunvericilik və iqtisadi xarakterli tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir. Onlar birləşdirilmiş halda antiinhisar tənzimlənməsi sistemini təşkil edir.

İnhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsinin qanunvericilik tədbirləri - bazarlarda inhisar təzahürləri, habelə haqsız rəqabətin aradan götürülməsinə yönəldilmiş hüquqi normalardır. Qanunvericilik tədbirləri daha çox nəzərdə tutur: qiymətlər və bazarın bölgüsü barədə müqavilələrin qadağan edilməsi, bazarın bölgüsü və birləşmələr üzərində nəzarətin təyin olunması, hakim mövqe tutan satıcıdan tərəfindən istehlakçılara göstərilən xidmətlər dəstlərinin tənzimlənməsi. Bu tədbirlərin fəaliyyət yönümü əlaqədardır:

- a) inhisarçıların davranışını daha rəqabətli etmək üçün ona edilən düzəlişlərlə və
- b) gedişində sahə bazarının rəqabətli bazara transformasiya olunduğu struktur siyasətin aparılması ilə.

İnhisarın fəaliyyətinin tənzimlənməsinin iqtisadi tədbirləri- bu onlann köməyi ilə satıcıların bazar hakimiyyətinin reallaşdırılması imkanları məhdudlaşdırılan iqtisadi alətlər dəstidir. Belə alətlər içərisində mühümləri qiymətlər və mənfəətlərin birbaşa və dolaylı tənzimlənməsidir. Qiymətlər və mənfəətlərin birbaşa tənzimlənməsi adətən qiymətlərin “tavanının”, yaxud qiymətin yuxarı həddinin və mənfəət normasının son hədd səviyyəsinin təyin edilməsi formasında reallaşdırılır. Qiymət “tavanının” təyin olunması məqsədi daha aşağı qiymətlə buraxılışın artırılmasıdır. Lakin qiymət “tavanının” tətbiq olunmasına firmanın bu cür reaksiya verməsi yalnız firma üçün münasib elə bir “tavan” səviyyəsi şəraitində müşahidə olunacaq ki, bu da tənzimləmənin bu metodunu istifadə edərkən başlıca problemi təşkil edir. “Tavan” elə olmalıdır ki, bir tərəfdən, inhisarçı satıcıyı mənfəətdən məhrum etsin, digər tərəfdən isə firmaya operativ xərcləri ödəməyi və investisiya kapitalına ədalətli gəliri götürməyi təmin etsin. Daha tez-tez təbii inhisar zamanı qiymətlər “tavanı” tətbiq olunur.

Sadaladığımız bu amillərə görə də, ümumilikdə, rəqabətin qorunması və dəstəklənməsi üçün antiinhisar siyasəti beynəlxalq arenada dünyanın müxtəlif ölkələrində müxtəlif səviyyələrdə tətbiq edilir. Bu sahə üzrə beynəlxalq sferada əldə olunan təcrübəyə əsasən qeyd edə bilərik ki, ümumilikdə bu proses hər bir ölkədə haqsız rəqabətin qarşısının alınması, sahibkarlara dəstək göstərilməsini, rəqabətin dəstəklənməsi və eləcə də daxili bazar üzrə eyni inhisarlaşmanın qarşısının alınması

məqsədilə dövlət tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif tənzimləmə vasitələri ilə həyata keçirilir. Beynəlxalq sfera üzrə rəqabət mühiti, müxtəlif ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının formalaşması prosesində hər bir ölkənin iqtisadiyyatında bazarın inkişafının əsas tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Rəqabət mühiti ilə yanaşı, inhisarın tənzimlənməsi ilə əlaqədar qəbul edilən normalar, standartlar və onların düzgün formada tətbiqi mexanizmləri də milli iqtisadiyyatın əsas paradigması kimi çıxış edir. Bütün bunlar öz növbəsində inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılmasının nəzəri- metodoloji və əməli problemlərinin araşdırılması və antiinhisar qanunvericiliyinin reallaşdırılması zamanı meydana çıxan müasir problemlərin sistemli təhlili və dəyərləndirilməsini tələb edir. Digər tərəfdən son illərdə Azərbaycanın dünyada baş verən qloballaşma proseslərinə, beynəlxalq səsli-iqtisadi proseslərə intensiv qoşulması milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılmasını və inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsini, müvafiq olaraq dövlətin antiinhisar siyasətinin optimal hədlərinin müəyyənəşdirilməsini, təsir vasitələrinin prinsipial müddələrinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasını və əməli cəhətdən reallaşdırılması mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasını ölkəmizin davamlı inkişafının təmin edilməsinin aktual bir probleminə çevirdi. Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, inhisarçılığın məhdudlaşdırılması, rəqabətin dəstəklənməsi antiinhisar tənzimlənməsini vacib edir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatımızın obyektı rəqabət fəaliyyəti və inhisarçılığın məhdudlaşdırılması problemidir. Bu istiqamətdə dövlət tədbirləri və bu tədbirlərin hüquqi təminatı məsələləri tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işində əsas məqsəd inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və rəqabət fəaliyyətinin dəstəklənməsi istiqamətində dövlətin tənzimləmə tədbirləri, bu tədbirlərin hüquqi cəhətdən təmin edilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi, qanunvericiliyin müasir vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənəşdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün bir sıra konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- ✓ İnhisarın məzmunu və onun sosial-iqtisadi aspektlərini araşdırmaq;
- ✓ İnhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin təzahür formaları və ona qarşı

mübarizənin zəruriliyini aşkara çıxartmaq;

- ✓ Respublikamızda rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşması və inhisar fəaliyyətinin hüquqi təminatının müasir vəziyyətinin kompleks təhlil etmək;
- ✓ Milli iqtisadiyyatda inhisarçılıq və rəqabət fəaliyyətinin tənzimlənməsinin dövlət idarəetmə orqanları sistemini müəyyən etmək;
- ✓ Azərbaycan Respublikasında rəqabət və antiinhisar qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- ✓ Rəqabət və antiinhisar qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi sahəsində xarici təcrübədən istifadə istiqamətlərini nəzərdən keçirmək.

Tədqiqatın informasiya bazası. İnhisar və rəqabətin öyrənilməsi ilə məşğul olan iqtisadçı alimlərin elmi əsərləri, tədqiqatları, bu sahədə dərc edilmiş dərslik və dərs vəsaitləri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəqabət və inhisarçılıqla bağlı verdiyi qərarlar, fərman və sərəncamlar, proqramlar, digər normativ hüquqi sənədlər və s. tədqiqatın informasiya bazasını təşkil edir.

Tədqiqatın işlənmə metodları. Dissertasiya işində iqtisadi təhlil, müqayisə, tarixi-sistemli yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, inhisarçılığın məhdudlaşdırılması və rəqabət fəaliyyətinin dəstəklənməsi istiqamətində dövlət tədbirləri və onların hüquqi təminatı məsələləri hərtərəfli nəzəri-praktik cəhətdən əsaslandırılmışdır. Bununla əlaqədar inhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsinin təzahür formaları və ona qarşı mübarizənin zəruriliyi araşdırılmış, respublikamızda rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşması və inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin müasir vəziyyəti kompleks tədqiq edilmiş, bu sahədə qanunvericilik sisteminin təkamülünə nəzər salınmış, Azərbaycan Respublikasında antiinhisar və rəqabət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və perspektiv imkanları müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələrindən inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində, onunla mübarizədə, rəqabət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin hüquqi təminatında istifadə edilə bilər.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və doqquz yarım fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. İNHİSARÇILIĞIN İQTİSADI MAHİYYƏTİ VƏ ONUN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İnhisarın məzmunu və onun sosial-iqtisadi aspektləri

İnhisar anlayışı alınan-satılan bir mal və ya xidmətin tək bir firma tərəfindən çıxarılması və ya satılması mənasını bildirir. Başqa sözlə, bir bazarda çoxlu sayda alıcı qarşısında tək satıcının olması inhisar adlandırılır. Bir mal və ya xidmətin yalnız bir firma tərəfindən bazara təqdim edilməsi ideal iqtisadi prosesin aradan qalxaraq bir sıra problemlərin ortaya çıxmasına, yəni bazarın axsamasına səbəb olur. İstehsalatın və ya satışın tək bir əldə toplanması, bazarda istənməyən bir vəziyyətin yaranmasına səbəb olmaqla yanaşı, bunun davamlılıq kəsb etməsi də problemin dərinləşməsinə gətirib çıxarır¹.

İnhisar bazarının təhlillərində ümumiyyətlə tam rəqabət bazarına işarə edilərək müqayisəli şərtlərin verilməsi yerində bir tətbiqdir. Çünki tam rəqabət bazarı real həyatda qarşılaşılması mümkün olmayan ideal bir quruluşu, xəyali bir mexanizmi ifadə edir. Yəni tam rəqabət bazarı əslində mövcud olsa hər şeyin mükəmməl olduğu bir vəziyyəti təmsil edir. Bu səbəbdən real həyatdakı vəziyyəti tam rəqabət bazarı ilə müqayisə edə bilərik. Buradan irəli gələrək, tam rəqabət bazarındakı atomizm (hədsiz sayda alıcı və satıcı), mobillik (alıcı və satıcıların bir maneə ilə rastlaşmadan bazarda əməliyyat aparması), şəffaflıq (tərəflərin mal və ya xidmət haqqında tam məlumata sahib olması) və homogenlik (tək tip mal) xüsusiyyətləri qarşısında inhisar bazarın xüsusiyyətlərinin nələr olduğunu araşdırma bilərik.

Tərifə görə inhisar bazarı monopoliya quruluşunu ifadə edir. Yəni bir bazarda alınan-satılan mal tək bir firma tərəfindən istehsal olunur. Bu vəziyyətdə bazarda çıxarılacaq və ya satılacaq malın miqdarı və qiyməti tək bir firma tərəfindən müəyyən edilir. Bu səbəbdən tam rəqabətdəki atomizm şərtinin əksinə bir vəziyyətdən söhbət gedir. İkincisi, bazarda fəaliyyət göstərən tək bir firma tərəfindən həm xərc, həm yüksək miqdarda kütləvi istehsal, həm bazar payı-müəyyənlik-paylama şəbəkəsinin əvvəldən yaradılması, həm qanuni səbəblər və həm də qiymət və oxşar məsələlərdə ikinci bir firmanın bazara girməsinin çətinləşdirilməsi və / və ya maneə törədilməsi

¹Кныш М.И. Конкурентные стратегии.- СПб: Изд-во СПб ун-та, 2001, стр.27

kimi bir problemdən danışılır. Bu da mobillik xüsusiyyətinin tərsinə bir vəziyyətdir. Üçüncüsü, bazardakı tək başına fəaliyyət göstərən firma hər hansı bir rəqiblə qarşı-qarşıya olmadığı üçün məlumat gizləmə, keyfiyyət, xərcə qiymət arasındakı mənfəət marjı, səhiyyə və oxşar məsələlərdə alıcı (müşəri) qarşısında üstün vəziyyətdə olur. Dördüncüsü, bazarda istehsal olunan mal və xidmətin tək tip olmaması kimi bir vəziyyətdən söhbət gedir. Mal və qiymət fərqliləşdirilməsi ilə ortaya çıxan bu vəziyyətdə bazarda eyni funksiyaları yerinə yetirən bir çox növ məhsul səbəbiylə homogen deyil heterogen bir xüsusiyyət ortaya çıxır. Buradan da görüldüyü kimi, inhisar bazarın xüsusiyyətləri çox böyük nisbətdə tam rəqabət bazarının tam ziddi bir görünüş ifadə edir. Bu səbəbdən inhisar ideal bazara ən uzaq bazardır deyilə bilər.

İnhisardakı bəzi xüsusiyyətləri ətraflı vurğulamaqda fayda var. Bu xüsusiyyətlərdən birincisi miqyas iqtisadiyyatı adlanan kütləvi və çox böyük miqdarda istehsalın edilməsidir. Bu vəziyyətdə orta hesabla məsrəflər aşağı olacağı üçün bazara girmə ehtimalı olan başqa bir firmanın inhisarçı firma ilə rəqabət etmək imkanı olmayacaq. Məsələn; Qiyməti 10 azn olan hər hansı bir X malını Azərbaycanda istehsal edən və ya satan inhisarçı bir ABC firması, bu malı 100 azn-ə sataraq 90 azn-lik normadan çox gəlir (həddindən artıq gəlir) əldə edir. Bunu görə bir KLM firması da bazara girməyə qərar verdikdə ilk olaraq bütün Azərbaycanda satış aparan inhisarçının kütləvi istehsal üçün aşağı qiymətə və çox adama satdığını görəcəkdir. Bazara girməyə israr edən KLM firması 15 azn-ə aldığı malı bazara irəli sürəndə həm daha az kütləyə çatacaq, həm də mənfəət baxımından ilk firmadan arxada qalacaq. Bütün bunların arxasında inhisarçı ABC firması 10 azn-ə istehsal etdiyi malı 11 azn-ə satmaq istədikdə isə KLM firmasının bazarda qalma imkanı qalmayacaq. Yəni inhisar vəziyyətindəki firma özünə rəqib olmağa çalışan firmanın maya dəyərindən aşağı qiymətə satmaq imkanına malikdir. Buna görə də miqyas iqtisadiyyatı üçün dəyər üstünlüyü əldə edən inhisarçı həm həddən artıq gəlirlə varlığını davam etdirmək imkanına malikdir, həm də rəqabətə girdiyi anda bazara girmiş rəqib və ya rəqiblərini bazardan kənarlaşdırmaq üstünlüyünə malikdir.

İnhisarçı firmanı fərqli edən bir digər xüsusiyyət lisenziya haqları, ad haqqı və müəllif, patent və oxşar qanuni imtiyazlardır. Hər hansı malı və ya xidməti ilk dəfə

çıxaran, icad edən, hazırlayan və oxşar üstünlüyə sahib olanların bu malın çıxarma haqqını əllərində saxlamaları inhisara səbəbdir. Bu cür adam və ya firmalar bu üstünlüklərini bəzən müddətsiz, bəzən də müəyyən müddət üçün istifadə edirlər. Aspirin dərmanının Bayer xaricində bir firma tərəfindən çıxarılmasının qadağan edilməsi, bir musiqçinin val-kaset-cd və bənzər məhsulunu qorumağa yönəlmiş qanuni tənzimləmələr, bir yazıçının yazdığı kitabın və içindəki məlumatların qanuni qoruma altında olması, bir mədəni müəssisəsinin ya dövlət tərəfindən, ya da dövlətin səlahiyyət verdiyi tək bir xüsusi firma tərəfindən işlədilməsi kimi təbiiqlər bu növdən imtiyazları ifadə edir².

İnhisarla bağlı bir digər anlayış təbii inhisar anlayışıdır. Bazarda ikinci bir firmanın fəaliyyət göstərməsi üçün sektor içindən və ya qanuni hər hansı bir maneə olmamasına qarşı infrastruktur və bazara daxil olan xərclərinin çox yüksək olması, yaxud bazarın eyni sektorda fəaliyyət göstərəcək ikinci bir firmayı aradan qaldıra bilməyəcək qədər qeyri-qənaətbəxş olması vəziyyətində ortaya çıxır. Dəmiryolu istehsalı və istifadəsi, elektrik istehsalı və paylanması, mədəni inzibətçiliyi və bənzər sahələr bu quruluşa uyğun nümunələr kimi verilə bilər.

İnhisar ya da monopoliya, bir bazarda müəyyən bir məhsul üçün istehsalçı ya da paylayıcı tək bir firmanın olması vəziyyətidir. Bir inhisar, rəqib firmaların daha aşağı qiymət qoyması qorxusu olmadan öz qiymətini təyin etmək gücünə malikdir. Monopoliya, sərbəst rəqabəti aradan qaldıraraq qaynaqların məhsuldar istifadəsini önləyən bir vəziyyət yaradır.

Bazarın vəziyyəti necə olursa olsun, bir sektordakı hər firmanın məqsədi mənfəəti maksimum səviyyəyə çıxarmaqdır. Sərbəst rəqabət mühitində firmaların bazara girişində və ya çıxışında hər hansı bir maneə olmazkən, bu vəziyyət hər zaman etibarlı olmaya bilər. Bəzi hallarda firmalar bazara girmək istəsə belə bəzi maneələrdən ötrü girməkdən imtina edə bilər. İnhisarçılar da bu cür maneələr olduqda ortaya çıxırlar.

Birincisi, bazardakı batmış xərclər yüksək olduqda firmalar bazara girməkdən

²Макконнелл К. Р., Брго С. Л. Экономика: принципы, проблемы и политика. - К.: Хагар-Демос, 1993..стр.12

imtina edə bilər, ya da bu xərcləri qarşılayaraq bazarda tək bir firma ola bilər. Bu vəziyyətdə bu sektora girmək istəyən firmaların sərmayə və maliyyə quruluşunun güclü olması zərurəti firmalar üçün bir maneə təşkil edir.

İkincisi, bir şirkətin yalnız müəyyən bir məhsulun istehsalını bilməsi, ya da o məhsulu bazardakı digər firmalardan daha ucuz qiymətə çıxara biləcək məlumata sahib olması vəziyyətində belə, bazarda inhisar vəziyyətinə gələ bilər. Bir firma, başqalarının təqlid edə bilmədiyi yeni və ya daha yaxşı bir məhsul çıxara bilmək üçün imkan yaradan xüsusi bir məlumata ya da texnologiyaya sahib ola bilər. Firma bu məlumatı sirr olaraq saxlayıb rəqib firmaların bu məhsulu təqlid etməsinə maneə ola bilər. Bu vəziyyət, firmanı bu bazarda inhisar vəziyyətinə gətirir.

İnhisarların bir digər çıxış nöqtəsi isə dövlətdir. Dövlət bəzi firmalara bəzi məhsulları çıxarması üçün imtiyaz və o firmaya xüsusi qanuni hüquqlar verə bilər. Bu vəziyyətdə bu firmanın xaricindəki digər firmalar bu qanuni haqqa sahib olmadıqlarından bazara girə bilmirlər. Patent də bu vəziyyətə daxildir. Məsələn, dövlət bəzi dərmanların patentini və istehsal haqqını yalnız müəyyən firmalara verə bilər. Bu da dərman sektorunda hər bir dərman üçün bazanın inhisarlaşmasına səbəb olur³.

Əgər bir sektor hazırda onsuz da inhisarlaşıbsa və bu inhisar firma da müəyyən bir tarixə və nüfuza sahibdirsə mövqeyini inhisar kimi qorumağa davam edə bilər. İnhisar firmanın nüfuzundan və bazardakı məşhurluğuna görə yeni firmalar bazara girməkdə çətinlik çəkə bilər və bu da bazardakı inhisarın davamına səbəb olur.

Sərbəst rəqabət mühitində firmaların məhsulları üçün təyin etdiyi qiymət marginal xərcə bərabərdir. Sərbəst rəqabət mühitində qiymətlər sabit, tələb əyrisi də düzdür (Mailliyi yoxdur) İnhisarda isə vəziyyət daha fərqlidir. İnhisarlarda mənfə maili bir tələb əyrisi görünür və bu vəziyyət inhisarçıya öz istəyinə görə bir qiymət təyin etmə imkanı verir. Əlbəttə inhisarın da məqsədi mənfəəti maksimumlaşdırmaqdır. İnhisarçı gəlirini maksimumlaşdıracaq bir şəkildə qiymət və miqdar təyin edir. Bunu da edərkən marginal xərci marginal gəlirə bərabərləşdirir,

³Макконнелл К. Р., Брго С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. - К.: Хагар-Демос, 1993.стр.18

çünkü firma qiymətlərini, artıqdan çıxarılacaq hər bir məhsuldan əldə edəcəyi gəliri (marginal gəlir), artıqdan çıxarılacaq hər bir məhsulun dəyərinə (marginal xərc) bərabər olana qədər artıracaq. Nəticədə bir inhisarçının təyin etdiyi qiymət, sərbəst rəqabət mühitindəki bir firmanın qoyduğu qiymətdən daha çox olacaq. Bu vəziyyətdə də inhisar, sərbəst rəqabət mühitindəki bir firmanın edəcəyi gəlirdən daha çox gəlir əldə edəcək. Amma inhisarçının daha yüksək qiymət qoyması, inhisarçının hər zaman müsbət gəlir edəcəyi mənasını da vermir, çünki xərclər əldə edilən gəliri aşma bilər.

Əvvəldə deyildiyi kimi, inhisarçılar sərbəst rəqabət mühitində yaranan bazar qiymətindən çox qiymət təyin edirlər. Bu vəziyyətdə istehlakçı, aldığı malı sərbəst rəqabət mühitindəkinə görə daha bahalı bir qiymətə almış olur. İstehlakçı inhisarın olduğu bir bazarda zərər çəkən tərəfdir. İnhisarçı isə sərbəst rəqabət mühitindəki qiymətdən daha yüksək bir qiymətə məhsullarını satdığı üçün qazancılı olan tərəfdir. Bununla yanaşı, hər iki tərəfin də bir qazancı olmadığı boş yerə gedən bir miqdar da ortaya çıxır. Bu səbəbdən inhisarçılar sərbəst rəqabət mühiti ilə müqayisədə cəmiyyətin rifahına azaldıcı təsir göstərirlər.

İnhisarçı bir firma öz sektorunda tək olduğu üçün məhsuldar bir şəkildə çalışmaq məcburiyyətində deyil. Sərbəst rəqabət mühitində bütün firmalar bir-birlərinin hərəkətlərini müşahidə bildiklərini və hər firmanın özü üçün ən yaxşısını etdiyini bildiklərindən məhsuldarlıq daha çoxdur. Dolayısı ilə inhisarçı firmaların tam uğurla idarəedilməsi ehtimalı ümumiyyətlə sərbəst rəqabət şəraitindəki bir firmaya nisbətən daha azdır. Bu da firmanın özünü inkişaf etdirmək və beləliklə də cəmiyyətə töhfə verməsi baxımından mənfi bir xüsusiyyətdir.

Cəmiyyət rifahına olan mənfi təsirini inhisarlar araşdırma-inkişafetdirmə (AR-İN) fəaliyyəti ilə bağlamağa çalışırlar. İnhisarın əldə etdiyi yüksək miqdarında gəlir nisbəti, firmanın AR-İN işləri üçün lazım olan vəsaiti əldə etməsinə imkan verir. Firma beləcə, yeni məhsullar inkişaf etdirə bilər, məhsullarını yeniləyə və ya daha ucuz emal üsulları inkişaf etdirə bilər.

Əgər firma özünə yaxın substitutları olmayan yeganə məhsul tədarükçüsüdürsə, onda o, inhisara malikdir. İnhisarın yaranmasına əsas səbəb bazara girişdə əngəllərin olmasıdır. Bu əngəllər digər firmalara inhisarçı ilə rəqabətə girmək-

də mane olur. Girişdəki əngəllər isə öz növbəsində növbəti hallarda yaranır:

- İstehsalatın əsas resursuna yeganə firma malik olduqda;
- Hökumət bir firmaya hansısa məhsulun istehsalı üzrə müstəsna hüquqlar verdiyi zaman
- Əmtəənin istehsal xərcləri belədir ki, buraxılışın maksimal səmərəliliyi bazarda yeganə istehsalçının olması zamanı mümkündür.

İnhisarların yaranmasının ən sadə üsulu - istehsalatın əsas resursunun yeganə firmanın «əllərində» konsentrasiyasıdır. Vəhşi Qərbdəki kiçik bir şəhərin su bazarını nəzərdən keçirək. Əgər əhalinin əksəriyyəti quyulara malikdirsə, satıcıların hərəkətini adekvat şəkildə bazarın rəqib modeli təsvir edir. Suyun bir litrinin qiyməti canlandırıcı rütubətin əlavə litrinin qalxmasına bərabər məhdud xərclərlə təsis olunur. Lakin əgər şəhərcikdə yeganə quyu varsa, suyu isə başqa heç yerdən ala bilmirsə, onda onun sahibkarı yerli su bazarında inhisarçıya çevrilir. Rəqib bazarında xüsusi götürülmüş istənilən firmaya nisbətən bazar üzərində daha böyük hakimiyyətə malik (söhbət ilk zəruri əmtəə haqda gedirsə (bizim nümunədə su haqda)) inhisarçı ona tamamilə yüksək qiymət qoya bilər. Buna baxmayaraq, onun son xərcləri az olacaq.

Əsas resursa müstəsna şəkildə malik olmanın inhisarın yaranmasının potensial səbəbi olmasına baxmayaraq praktikada belə hallara kifayət qədər az rast gəlinir. Real milli iqtisadiyyatlar kifayət qədər genişdir. Əsas resurslar müxtəlif individların və qrupların əmlakında yerləşir. Əmtəələrin əksəriyyəti beynəlxalq ticarət predmeti olduğundan onların bazarının təbii ölçüsü bütün dünyadır. Buna görə də resurslara malik, yaxın substitutları olmayan firmaların nümunələri çox güman ki, istisna təşkil edir.

Bir çox hallarda inhisarın yaranması hökumət tərəfindən fərdi şəxsə və ya firmaya əmtəələrin və xidmətlərin satışı üzrə müstəsna hüquqların verilməsilə bağlıdır. Bəzən belə inhisarın yaranması potensialı «tək təsərrüfatçının» siyasi təsirinin nəticəsinə çevrilir⁴. Bir vaxtlar krallar öz dostlarına və həmkarlarına bu və ya digər fəaliyyət sahəsinə görə müstəsna hüquq verirdilər. Digər hallarda inhisarın

⁴Макконнелл К. Р., Брго С. Л. Экономика: принципы, проблемы и политика. - К.: Хагар-Демос, 1993.стр.8

yanarması cəmiyyətin maraqlarına cavab verir.

İctimaiyyətin maraqlarının xidmətinə qoyulmuş inhisar nümunəsi patent və müəllif hüququdur. Əgər əczaçılıq kompaniyası yeni dərman vəsaiti kəşf edərsə, o, patentin alınması üçün ABŞ-nin uyğun hökumət orqanlarına müraciət edə bilər. Əgər onlar yeni preparatı həqiqətən orijinal hesab etsələr, onda istehsalçıya 17 il ərzində dərmanı istehsal etmək və satmaq üzrə müstəsna hüquq verən patent verilir. Yazıçı yeni əsəri bitirdikdə o, müəllif hüquqlarını qeydiyyatdan keçirə (copyright) bilməsi analoji haldır. Müəllif hüququ (copyright) - hökumətin zəmanətidir ki, müəllifin icazəsi olmadan heç kəs həmin kitabı nəşr etdirmək və satmaq hüququna malik deyildir. Müəllif hüququ yazıçını öz kitabının satışı üzrə inhisarçı edir.

Patent və müəllif hüququ haqqında qanunların və qərarların səmərəsi məlumdur. Onlar istehsalçıya inhisar hüquqları ayırdığından əmtəyə daha yüksək qiymətlər (rəqib bazarla müqayisədə) təsis edilir. Digər tərəfdən, inhisar istehsalçıların yüksək qiymətlərinin (uyğun olaraq, yüksək gəlirlərin) leqallaşdırılması kompaniyalarda və individlərdə cəmiyyətin maraqları fəaliyyətinə həvəs oyadır. Əczaçılıq kompaniyaları tərəfindən patentin əldə edilməsi imkanı onları tədqiqatların davam etdirilməsinə stimullaşdırır, yazıların müəllif hüquqları onları yeni daha maraqlı əsərlərin yaradılmasına həvəsləndirir.

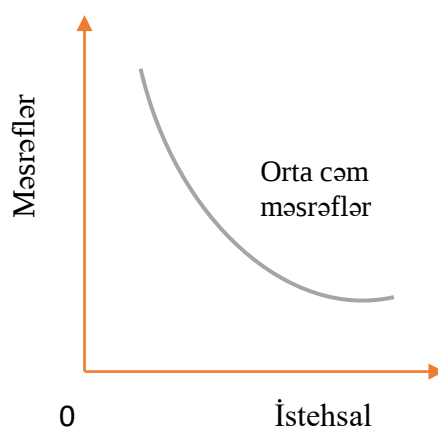
Beləliklə, patent və müəllif hüquqlarını tənzimləyən qanunlar mənfəət kimi məsariflərə də məruz qalır. Qanunların müsbət səmərəsi yaradıcılıq fəaliyyətinin əlavə olaraq stimullaşdırılmasıdır. Bu bəzən inhisar qiymət əmələ gəlmə məsarifləri ilə tarazlanır.

Əgər yeganə bir firma bazarı iki və ya daha çox rəqiblərə nisbətən az məsarifli hansısa əmtəə və ya xidmətlə təmin edərsə, onda bu sahə təbii inhisardır. Təbii inhisar o halda baş verir ki, məhsulun zəruri səviyyədən yuxarı istehsalı, istehsalatın miqyasından qənaət ilə müşayiət olunur. Qrafik. 1.1-də miqyasın səmərəsindən istifadə edən firmanın orta cəmi məsarifləri təsvir edilmişdir. Bu halda istehsalın istənilən həcmində məsariflər o zaman ki, məhsulu yeganə firma istehsal edir. Başqa sözlə desək, istehsalın istənilən həcmində istehsalçı firmaların sayının artması onların hər birinin istehsal həcmində artmasına və orta cəmi məsariflərin çoxalmasına gətirib

çıxarır.

Qrafik 1.1.

Miqyasdan qənaət inhisarın yaranma səbəbi kimi

Yaşayış məntəqələrinin su ilə təchiz olunması təbii inhisara aid parlaq nümunədir. Şəhər əhalisini su ilə təmin etmək üçün firma onun bütün binalarını əhatə edəcək suötürmə şəbəkəsi qurmalıdır. Əgər bu xidmətin təklifində iki və daha çox firma rəqabət aparsaydı, onlardan hər biri özünün su ötürücüsünün tikintisinə daimi məsrəflər verməli idi. Buna görə də su təchizatı üzrə orta cəm məsrəflər o halda minimaldır ki, bütün bazar yeganə firmanın xidmətindən istifadə etsin.

Bəzi əmtəələr müstəsnaqlıq xüsusiyyətinə malikdir, lakin rəqabət obyektii deyildir. Nümunə kimi körpünü göstərmək olar ki, onun üzərindəki hərəkət xüsusi intensivliyiylə fərqlənir. Körpü müstəsnaqlıq xüsusiyyətinə malikdir, çünki onun üzərində gediş haqqını yığan kiməsə ondan istifadəyə icazə verməyə bilər. Oakin körpü rəqabət obyektii deyil, çünki sürücünün ondan istifadə etməsi digər sürücülərin imkanlarını azaltmır. Bu halda körpünün tikintisinə daimi məsrəflər qaçılmaz olduğundan, çaydan növbəli keçiddən məhdud məsariflər az olduğundan körpüdən keçidin orta cəm məsarifləri (cəm məsariflərin gedişatların sayına nisbətən bərabər) gedişatların sayının artması ilə azalır. Ona görə də körpü təbii inhisardır⁵.

Əgər firma təbii inhisarçıdırsa, onun hakimiyyətinin bazara yenidən daxil olan rəqiblərlə parçalanmasının mümkünlüyü minimaldır. Əsas istehsalat resurslarına

⁵Kuşlin V.I. ümumi redaktorluğu ilə dərc olunmuş «Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi» adlı dərslik, tərcümə, M. 2005. S.84

malik olmayan və ya, hökumətin qərarlarından tam asılı olan inhisarlar özlərini inamsız hiss edə bilər. İnhisar şəklində yüksək gəlir bazara daxil olmaq istəyən yeniləri cəlb edir, rəqabət kəskinləşir. Əksinə, bazara təbii inhisarın daxil olması perspektivsizdir, çünki rəqiblər çox gözəl başa düşür ki, inhisarçı kimi az məsrəflərə nail ola bilməz, ona görə ki, yeni firmanın girişində bazarın hər bir subyektinə düşən onun payı azalır.

Bəzi hallarda təbii inhisarın yaranmasını müəyyənləşdirən faktorlardan biri körpünü bir də nəzərdən keçirək. Əgər yaxın rayonların əhalisi azdırsa, körpü təbii inhisar ola bilər, çünki o, aşağı məsariflərlə çayı keçməyə olan tələbatı tam ödəyir. Lakin əhalinin sayı artdığına görə keçid üzrə yüklənmə artır və tələbatın tam ödənilməsi üçün çox güman ki, çayın üstündən bir və ya bir neçə körpü tikmək tələb olunacaq. Beləliklə, bazarın genişlənməsilə təbii inhisar rəqib bazara qədər böyüyə bilər.

1.2. İnhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin təzahür formaları və ona qarşı mübarizənin zəruriliyi

Elmi texniki tərəqqiyə öz mənfi təsir göstərən və eləcə də ümumilikdə iqtisadiyyatın mənafeyinə zərər vuran hadisə kimi xarakterizə olunan inhisarçılıq sadaladığımız elementlər ilə yanaşı, ümumilikdə, əmək məhsuldarlığına da mənfi təsir göstərir. İnhisarçılıq anlayışına ümumilikdə qiymətlərin süni formada artırılmasına səbəb olan, eləcə də məhsulların keyfiyyəti ilə əlaqəsi olmayan və istehsalın həcmnin azalmasına gətirib çıxaran elementi kimi yanaşırlar. Belə olduqda isə istehlakçılar bazarda öz arzu və istəklərinə uyğun məhsul seçə bilmirlər. Bu zaman 4 əsas xüsusiyyət daha çox diqqəti cəlb edir ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir ⁶

1. gəlirlərin bölgüsü . Gəlirlərin bölgüsü mərhələsində sahibkar daha çox bu proses zamanı qeyri-bərabərliyi şərtləndirir.

⁶ Kuşlin V.I. ümumi redaktorluğu ilə dərc olunmuş «Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi» adlı dərslik, tərcümə, M. 2005.s.89

2. bazara daha yaxın olmağı mürəkkəbləşdirən bu səbəblərə görə də stabil olaraq yüksək inhisar mənfəəti əldə etmiş olur.
3. resursların qiymətləri və istehsalın düzgün şəkildə bölüşdürülməsi
4. bazarda rəqabət aparan firmaları arasında xərclərlə bağlı yaranan çətinliklər

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, dövlət azad rəqabət şərait yaradılmasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu şəraitin formalaşdırılması üçün isə bazarlara ardıcıl olaraq liberallaşdırılmalıdır. Bununla yanaşı, dövlət bazarda və inhisarlaşmaya səbəb ola biləcək məhsul istehsalının qarşısına almaq məqsədi ilə və eləcə də iri firmalar tərəfindən inhisarlaşmaya imkan verməmək üçün. onların istehsal etdiyi məhsulları əvəz edə biləcək məhsul istehsalına daha çox üstünlük verməlidir. Bu isə dövlətin bu prosesin nəzarət etmək məqsədilə həyata keçirdiyi iqtisadi tədbir hesab edilir. Dövlət özünün antiinhisar siyasətini yerinə yetirməklə inhisara səbəb ola biləcək istehsal prosesinə, eləcə də az qiymətlərə nəzarət etməlidir. Haqqında danışdığımız bu məsələlərə nəzarət məqsədilə isə dövlət ümumilikdə özünün qəbul etdiyi qanunvericilik aktları vasitəsilə və bu istiqamətdə fəaliyyət zamanı mövcud boşluqları aradan qaldıraraq daha da möhkəmləndirir.

Müasir dövrdə beynəlxalq təcrübəyə əsasən qeyd edə bilərik ki, demokratik dövlətlərdə inhisarlara qarşı mübarizə daha çox xırda firmalar, eləcə də istehlakçılar tərəfindən həyata keçirilir. İnhisarlara qarşı mübarizə aparan 1 xırda firmala çox zaman elə onlar tərəfindən qarət edilir. Dövlətin bu prosesdə mövcud münaqişələri aradan qaldırılması isə çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, dövlət bu cür hallar aradan qaldırmaq məqsədilə inhisarçı fəaliyyətin tənzimlənməsinə cəhd edir. Sadaladığımız bu halları müvafiq olaraq, hələ 19-cu əsirdə Amerikada anti inhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunda Amerika bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə inhisar fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar qəbul etmiş və bu istiqamətdə hüquqi bazanı daha da gücləndirmişdir. Bununla yanaşı, qəbul edilən qanunvericilik aktları əsasən 4 istiqamətdə. tənzimləmə prosesini icra edilməsinə səbəb olur. Bu istiqamətlər aşağıdakılardan ibarətdir :

- bazarda inhisaranlaşmanı məhdudlaşdıraraq başqa istehsalçıların fəaliyyətinə zərər vura biləcək fəaliyyət tamamilə qadağan edilir.
- inhisarçılığın aradan qaldırılması məqsədilə bir-biri ilə rəqabət aparan iri firmaların birləşməsi qadağan edilir.
- üçüncü istiqamət kimi isə Amerikada inhisar qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi tamamilə qadağan edilmişdir. Xüsusilə, qiymətlərin tənzimlənməsi istiqamətində Federal Ticarət Komissiyası istehsalçılar tərəfindən qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi, zamanla inhisar sövdələşməsi ilə əlaqədar 1400 əmr imzalamışdır.
- rəqabətin bazarda qorunub saxlanması isə sonuncu istiqaməti kimi Amerikadan Antiinhisar siyasətinin tərkib hissəsi və rəqabətin gücləndirilməsi istiqamətində mühüm hesab edilir.

Dünya təcrübəsində isə antiinhisar qanunvericiliyini, 2 əsas sistemi mövcuddur.

Bunlara nəzər salaq :

- Qadağanedici
- Tənzimləyici

Hər birinə ayrılıqda nəzər salsaq ilk öncə qadağan edici sistemdən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu sistem xüsusilə Yaponiya və Amerikadan antiinhisar qanunvericiliyinə əsaslanaraq inhisarın tamamilə aradan qaldırılması qadağan olunmasına özündə əks etdirir.

Lakin bu sistemdən fərqli olaraq tənzimləyici sistem inhisarların tamamilə aradan qaldırılmasına qarşı çıxmır. O, sadəcə olaraq inhisarın səbəb olduğu mənfi nəticələri aradan qaldırılmasına və müəyyən bir tənzimləmə mexanizminin yaradılmasını üstünlük verir. Daha çox Avropa və ümumilikdə Şərqi və Cənub Şərqi Avropa ölkələrində tətbiq edilən tənzimləyici sistem inhisar prosesi zamanı sadəcə olaraq sui istifadə hallarının qarşısının alınmasına üstünlük verir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inhisarçılığa qarşı mübarizə dövlətin mühüm funksiyalarından biri hesab olunur. Belə mübarizə iqtisadi, hüquqi, təşkilati xarakterli geniş tədbirlər sistemi vasitəsilə reallaşdırılır.

İnhisarçılığa qarşı mübarizə iki əsas istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamətə

azad rəqabətin inkişafına köməklik göstərilməsi və bazarların ardıcıl olaraq tənzimlənməsi tədbirlərinin görülməsidir.

İkinci istiqamət inhisarçı mövqe tutan iri sahibkarların kapitallarının mərkəzləşdirilməsi üzərində nəzarət, onların məhsullarının qiymətləri üzərində dövlət nəzarəti qoymaqdır.

Novruz bayramı ilə bağlı Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən mart ayında araşdırma aparılmış və sahibkarlar tərəfindən quru meyvələrin bəyan edilən gömrük dəyəri və faktiki bazar qiyməti arasında müqayisəli təhlil aparılmışdır. Təhlilin nəticələri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 1.1.

Quru meyvələrin idxal və satış qiymətləri haqqında məlumat⁷

Malın kodu	Malın adı	1 kiloqramın orta qiyməti			
		Gömrük qorqanlarında bəyanolunan qiymətlər (2016-cı ilin ilk 2 ayı üzrə)		Satış qiymətləri - martın əvvəli üzrə (manatla)	
		ABŞ dolları ilə	Manatla 1\$ = 1.5778	Yaşıl bazar	Meyvəli bazar
08011	Hindqozu	1.98	3.13	15.0-17.0	15.0-16.0
080212	Badam, qabığı təmizlənmiş:	17.75	28.00	18.0-23.0	18.0-22.0
080231	Qoz. qabıqlı	1.98	3.13	6.0-10.0	4.0-8.0
080232	Qoz. qabığı təmizlənmiş	2.69	4.25	10.75-15.0	11.0-15.5
08024	Şabalıd	1.51	2.38	7.0- 8.0	5.0-7.0
80251	Püstə, qabıqlı	0.49	0.77	16.0-20.0	14.0-16.0
080430	Ananaslar	1.76	2.77	10.0-12.0	9.0-10.0
080510	Portağal:	0,55	0.87	1.5-2.0	1.1 - 1.4
080610	Üzüm, təzə	0.83	1.31	2.5-3.0	2.0-2.5
080620	Üzüm, qurudulmuş	0.78	1.24	9.15-15.0	8.0-10.0
080810	Almalar.	2.24	3.54	2.5-3.0	2.0-2.6
080830	Armutlar:	1.00	1.58	2.8-3.2	2.5
081310	Qurudulmuş ərik	2.36	3.73	8.0-13.0	8.0-10.0
081320	Qurudulmuş qara	3.71	5.86	6.0-10.0	8.0

⁷customs.gov.az – Dövlət Gömrük Komitəsi

Qeyd edilən malların idxalı ilə əlaqədar mövcud statistik məlumatların təhlil edilməsi göstərir ki, KİV-də təqdim edilən “idxal qiymətləri” Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumat bazasında olan sahibkarlar tərəfindən faktiki bəyan olunmuş gömrük dəyəri göstəricilərindən tamamilə fərqlənir. Məlumat üçün bildirək ki, bir il ərzində 50-dən artıq yerli şirkətlər quru meyvə idxal edib. Bu da daxili bazarda inhisarçılığın olmamasını bir daha göstərir.

Dövlət inhisarçılığa qarşı-antiinhisar qanunvericiliyi tətbiq etməlidir. Antiinhisar qanunvericiliyi-sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında rəqabət mühitinin qorunmasına, inhisarçılığa və haqsız rəqabətə qarşı yönəldilmiş hüquqi aktlar kompleksidir. Bu qanunvericiliyin məqsədi inhisarçılığın aradan qaldırılmasının hüquqi əsaslarının təsbit edilməsidir. Bu qanunvericiliyi pozanlar iri həcmdə cərimələr verir, azadlıqdan məhrum edirlər.

Inhisarçılığa qarşı mübarizə üçün xüsusi antiinhisar orqanları da yaradılır. Bu orqanların əsas vəzifəsi antiinhisar qanunvericiliyinə əməl edilməsinə nəzarəti həyata keçirmək, antiinhisar siyasətinin əsaslarını hazırlamaq və reallaşdırmaqdır [15, 94].

Rəqabət bazarın əsas konsepsiyalarından biri olub, əmtəənin bazar qiymətinin müəyyən edilməsi və rəqabətqabiliyyətli, yüksək keyfiyyətli əmtəə istehsalı üçün əsas amildir. Dövlətin antiinhisar tənzimləmə tədbirləri nəticəsində bazarda rəqabətə şərait yaradır, bazar qanunlarını reallaşdıraraq inhisarlaşmanın qarşısı alınır.

Inhisar prosesində bazar və rəqabət daima olaraq bir-biri ilə mübarizə apararaq, inhisarın əksi kimi çıxış etmişdir. bazarı istənilən halda inhisar prosesinin əleyhinə çıxış etmişdir. Hətta o, bazar mexanizmin fəaliyyət göstərdiyi istənilən yerdə inhisarın fəaliyyəti məhdudlaşmışdır.

Bazar və inhisar arasında tarazlıq qoruna bilməzsə, bu zaman inhisarın özünün yeni formaları ilə yenidən qayıdaraq bazar mexanizmini zəiflədir. Belə olduqda isə inhisar prosesi iqtisadiyyata da mənfi təsir göstərir.

Bazarla inhisar arasındakı mübarizə dövlətin bazara müdaxiləsinə qədər davam edir. Bazar fəaliyyətinin genişlənməsi ilə əlaqədar funksiyaları dövlətin müdaxilə edənə qədər bazar və inhisar arasından mübarizə zamanı u tarazlıq pozulur. Hər nə qədər bu mübarizədə tarazlıq qorunub saxlanmağa çalışılsa da son olaraq dövlət bu

prosesə müdaxilə edir.

Müasir dövrdə elmi texniki tərəqqinin mövcudluğu şəraitində bu inhisarın qarşı mübarizə daha da güclənmişdir. Xüsusilə də dövləti inhisarlara qarşı mübarizə aparmaqla onun iqtisadiyyata mənfi təsirini aradan qaldırmağa çalışır və beləliklə də iqtisadiyyatın fasiləsiz inkişafını təmin etmiş olur.

İnhisarlara qarşı mübarizə demopolizasiya adlanır. Bu anlayışın məzmunu ondan ibarətdir ki, burada hər hansı bir məhsulun istehsalını tamamilə öz əlində cəmləşdirən firmalarının fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması öz əksini tapır. İnhisarlara qarşı mübarizə, 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsin əvvəllərində antiinhisar qanunları ilə tənzimlənmişdir. Tarixdə ilk antiinhisar qanunları isə, 1890 və 1914-cü illərdə qəbul edilmişdir.

İqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində olduğu kimi aqrar sahədə də istehsalın, kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi tədricən inhisarçılıq meyillərinin artmasına səbəb olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində inhisarçılığın rolu və nəzəri əsasları lazımi səviyyədə tədqiq olunmadan və qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirilmədən özəlləşdirmənin aparılması inhisarçılıq meyillərinin yeni təzahürlərinin yaranmasına və daha da dərinləşməsinə səbəb oldu. İnhisarçılıq fəaliyyətlərinin qarşısının alınmasının, məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati və hüquqi əsasları “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə həyata keçirilir. Aqrar sahədə istehsalçılar və İstehlakçılar iqtisadi fəaliyyətin başqa sahələrindən fərqli olaraq qeyri-bərabər imkanlara və xüsusiyyətlərə malik olduqlarından, mövcud şəraitlərdən daha səmərəli istifadə etməklə daima istehsalın nəticələrini yaxşılaşdırmağa çalışırlar. Rəqabət bazar fəaliyyətinin daxili ünsürü olub, bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində başlıca amilə çevrilmişdir.

İnhisarçılığın meydana gəlməsi müxtəlif təsərrüfatçılıqlar şəraitində aqrar sahənin iqtisadi inkişafında qanunauyğun bir proses olaraq, eyni sahədə və ya müxtəlif sahələrə aid olan təsərrüfat subyektləri arasında meydana çıxan rəqabət nəticəsində ortaya çıxıb bilər. Sahədaxili təsərrüfat subyektlərinin təmərküzləşmə səviyyəsi aşağı səviyyədə qalmaqda davam edir ki, bu da inhisarçılıqdan hələ ki, çox uzadır. Yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdığı şəraitdə kənd təsərrüfatında

istehsal pərakəndə şəkildə həyata keçirildiyi halda, kənd təsərrüfatında istifadə olunan maşınlar, traktorlar, kombaynlar, gübrələr, yanacaq və energetika məhsulları, texnoloji avadanlıqlar mütəşəkkil qaydada iri sənaye nəhənglərində istehsal olunaraq tam inhisarçılıq şəraitində fəaliyyətlər həyata keçirilir və inhisarçı qiymətlərlə bu məhsullar istifadəçilərə satılır və ya icarəyə verilir. Kəndli təsərrüfatları üçün əsas istehsal vasitələri istehsal edən bu sənaye müəssisələri və aqrar-sənaye kompleksinin birinci sferasına aid olan digər sahələr təbii inhisarçılıq qaydaları ilə tənzimlənəlməlidir.

1.3.Antiinhisar tənzimlənməsi rəqabətin dəstəklənməsinin əsas istiqaməti kimi

Dövlətin müdaxiləsi təbii inhisar probleminə bir həll kimi ortaya çıxsada yaşanan təcrübələr bunun rəqabətə davamlı həll əldə etmədə qeyri-kafi qaldığını ortaya qoyur. Kommunal təsərrüfatı və ya ABŞ-da 1970-ci illərin ortalarına qədər tənzimlənen bəzi sənayelərdə dövlət müdaxiləsinin optimal həllər tapmaqda kifayət etmədiyini görünmüşdür. Dövlət müdaxiləsinin uğursuzluğu, iqtisadçıların zamanla firma davranışlarını daha yaxşı açıqlayan nəzəriyyələr inkişaf etdirmələri və texnoloji irəliləyişlər, 1970-ci illərdən etibarən təbii inhisar probleminin yenidən qiymətləndirilməsinə yol açmışdır. İqtisadçılar təbii inhisarçıların rəqabətə açılaraq optimal həllə çatılması üçün yeni nəzəriyyələr inkişaf etdirmişdilər. Bu rəqabətə davamlı həll təklifləri bəzi bazarlarda 1970-ci illərin sonlarından bu yana tənzimləmə mövzusunda gedən islahatlar ilə tətbiq olunmuşdur. Azərbaycanda rəqabət siyasətinin ABŞ və digər dünya ölkələrinin təcrübələrində yer alan anti-inhisar qanunlardan təcrid olunmuş kimi inkişaf etdirilməsi və tətbiqi mümkün deyil. Bu cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusən ABŞ-da anti-inhisar siyasətlərin inkişafını araşdırmaq, Azərbaycanın bu mühüm təcrübə daha yaxşı istifadə etməsi və rəqabət şərtlərini inkişaf etdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Qərbi ölkələrinin bu sahədəki təcrübələrinin Azərbaycanda tətbiq edilməsi prosesində, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar üçün o qədər də çox əhəmiyyət daşımayan inhisarçılığın keçid dövrü iqtisadiyyatları baxımından böyük əhəmiyyət daşıdığına diqqət etmək lazımdır.

Keçmiş Sovet dövründə təbii qarşılanan inhisarçılıq, rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində bu bazarlar üçün mühüm bir əngəl yaradır. Bu baxımdan, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrindən istifadə edərkən, keçid iqtisadiyyatlarının bu kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Son illərdə xaricdə, xüsusilə ABŞ-da anti-inhisar siyasətinin inkişaf etdirilməsinə yönələn bir çox elmi əsər yazılmışdır. Post Sovet iqtisadiyyatlarında anti-inhisar siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətli olan bu kimi elmi işlərlə zəngin dünya təcrübəsini istifadə edərkən bu ölkələrin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri çox vaxt nəzərə alınmır. Bu baxımdan, sadəcə rəqabət siyasətinin inkişaf etdirilməsində Qərb ölkələrinin təcrübələrinin təhlili yetərli olmur, eyni zamanda bunların Post Sovet iqtisadiyyatlarında rəqabət mühitinin inkişafını qarşısını alan problemlərlə müqayisə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir⁸.

Əvvəla, azad rəqabət nəzəriyyəsinin qurulmasında klassik nəzəriyyə olan XIX əsr İngilis Kapitalizmi Modeli və onun qədər klassik olan XX əsr ABŞ anti-inhisar siyasətlərinin günümüze əks olunan çox mühüm təsirlərini nəzərə almağımız lazımdır. Baxıldığı zaman, bir tərəfdən ABŞ XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində istehsalın təmərküzləşməsinə görə dünyada aparıcı ölkələrdən biri olmuşdur, digər tərəfdən isə Amerika cəmiyyətində azad sahibkarlıq ruhu ayrılmağa başlamış və inhisarçılığa qarşı mənfi reaksiyalar görünməyə başlamışdır. Xüsusilə, inhisarçı firmaların fəaliyyətini tənzimləyəcək və iqtisadi obyektivliyi təmin edəcək hüquqi aktların lehinə ilk olaraq sahibkarlar və kiçik sahibkarlar səslərini yüksəldirlər.

Böyük iş dünyasının bu səsinə trestlərdən yüksələn sosial reaksiyaların zirvəyə çıxdığı 1890-ci ildə qəbul edilmiş Şerman qanunu cavab olmuşdur. Şerman qanununun bir maddəsi, birdən çox sahibkar arasında keçirilmiş və əyalətlərin arasında, ya da ABŞ ilə xarici dövlətlər arasında ticarəti məhdudlaşdırıcı hər cür müqavilə, birləşmə və ya gizli əməkdaşlığını qadağan edir. Maddənin əhatə dairəsinə birdən çox sahibkar arasında aparılan tədqiqatlar da daxil olur. Şerman qanununa müxalif olanlara isə həbs, ilk illərdə 5000 dollara, daha sonrakı illərdə isə 1 milyon dollara qədər pul cəzası nəzərdə tutulur.

⁸Кныш М.И. Конкурентные стратегии.- СПб: Изд-во СПб ун-та, 2001.s.82

İlk dövrlər Şerman qanunu çox az tətbiq edilirdi. Lakin, 14 Sentyabr 1901-ci ildə Prezident kürsüsünə əyləşən Teodor Ruzvelt çox fəal bir anti-trest işlərinə başladı. Bu işlər daha sonra sədr olan Uilyam Hovard Taft və Vudro Vilson tərəfindən də davam etdirilir. Şerman qanununun ilk məhkəmə tətbiq etmələri ciddi problemlərlə qarşılaşır. Bu proses, müvafiq dövlət nəzəriyyələrinin anti-tröst niyyətlərinin daha açıq olaraq ifadə edilməsi zərurətini ortaya qoymuşdur. O qədərki iş dünyası nələrin yasaq, nələrin də yasaq olmamasının daha açıq bir şəkildə yazılmasını istəyir.

Bütün bu problemlərin həlli isə 1914-ci ildə qəbul edilmiş olan Klayton qanunlarında nəzərdə tutulmuşdur. Bu qanunun ikinci maddəsi rəqabəti əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədən fərqli qiymət tətbiq etmələrini də qadağan edir. Yeddinci maddə rəqabəti azaldan birləşmələri, səkkizinci maddə isə rəqabət aparan firmaların idarə heyəti sədrlərinin birgə hərəkət etmələrini qadağan edir. Şerman qanunlarında yer almayan bəzi məqamların da Klayton qanunlarında nəzərə alındığı görülür. Şerman qanunundan fərqli olaraq Klayton qanunu inhisarçılığın hipotetik baxımdan inkişaf göstərən məqamlarını qadağan etməyə çalışmışdır ki, bu da sözügedən qanunun qoruyucu xüsusiyyətidir. Ümumiyyətlə, Klayton qanunu Şerman qanununun daha izahlı ifadə forması kimi qiymətləndirilmişdir.

1914-ci ildə qanuniləşən Federal Ticarət Komissiyası ilə (FTK) bağlı qanun anti-inhisar siyasətləri mövzusunda əhəmiyyətli inkişafa səbəb olmuşdur. Bu qanun anti-trest təşkilatlarında müxtəlif araşdırmalar apararaq, məhkəmələrə müraciət etmə hüququnu vermişdir. ABŞ-da anti-trest siyasətlərini aparan qurumlar FTK və Ədliyyə Nazirliyinin anti-trest vahidi kimi müəyyən etmişdir.

1938-ci ildə çap olunan Uiler qanunu FTKYA kommertiya fəaliyyətlərində aldatma üzərində nəzarət səlahiyyəti verir. Bunun mənası isə, FTK-nın cəmiyyətin məhsulların keyfiyyəti haqqında yanlış və ya aldadıcı, doğru olmayan məlumatlardan qorumasıdır. 1950-ci ildə çıxarılan Celler-Kefauver qanunu, Klayton qanunun 7-ci maddəsinə, rəqabəti zəiflətmək ilə nəticələnən firmanın bir başqa rəqib firmanın əmlakını dövr etməsi qadağandır prinsipi əlavə edilmişdir.

Bütün bunların nəticəsində XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ABŞ-ın anti-

inhisar siyasətinin hüquqi bazası tamamlanmışdır. Digər ölkələrdə isə belə bir hüquqi baza daha sonrakı illərdə yaranmışdır. Anti-inhisar qanunu Qərbi Almaniyada 1957-ci ildə qəbul edilmiş, 1973-ci ildə isə firma birləşmələri üzərində nəzarətlər artmışdır. Fransa isə qiymətlərin müəyyən olunması və rəqabətin qarşısının alınmasına qarşı qadağalarla bağlı qanunlara 1781-ci ildə sahib olmuşdur. Amma bu qadağalar 1977-ci ildə aparılan nizamlamalara qədər çox az hallarda tətbiq olunmuşdur. Yaponiyanın anti-təkəl qanunları isə II Dünya müharibəsindən sonra ABŞ tərəfindən formalaşdırılmışdır. Rəqabət siyasətlərinin tətbiqinə yönəlmiş ən açıq ifadə edilən tədbirlər Aİ-nin əsasını təşkil edən 1957-ci ildəki Roma Müqaviləsində yer alıb.

Lakin, anti-təkəl qanunların nəticələri və səmərəliliyi çox vaxt ilk başda ifadə edilən məqsədlərlə üst-üstə düşməmişdir. Qanunların təsiri, ümumiyyətlə iqtidarların iradəsinə və məhkəmələrin şərhlərinə bağlı olmuşdur. Məsələn, ABŞ-da hakimiyyətin anti-təkəl qanunlarını tətbiq etmək cəhdləri XX əsrin əməli həyatında müxtəlif fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. ABŞ məhkəmələri müxtəlif tarixlərdə bu qanunlara fərqli yozumlar gətirmişdilər. Bəzi vaxtlarda məhkəmələr tərəfindən bu qanunlar çox ciddi tətbiq edərkən, başqa bir zamanda isə daha liberal şərh olunmuşdur.

Anti-təkəl qanunların həyata keçirilməsində ən mübahisəli məsələlər, bazar strukturu və rəqabəti önləyici işlər arasındakı əlaqədir. Bu məsələdəki fərqli fikirlərdən biri "Struktur" fikirlər olmuşdur. Bu fikrə görə, yüksək səviyyədə intensivləşməyə malik sahədəki müəssisələr məhdudlaşdırıcı iş təcrübəsinə üz tutacaqlar. Böyük Dünya Böhranı nəticəsində XX əsrin ortalarına inhisar yaradan böyük şirkətlərə inam itdiyi üçün "Struktur" ideyalar hüquq elmi üzərində təsirli olmağa başlamışdır. İqtisadi böhranın ən təsirli olduğu 1932-ci ildə böyük müəssisələrin əleyhinə fikirlərini daha kəskin ifadə edən A.Berlinin və Q.Munzinin məşhur, "Böyük şirkətlər və xüsusi mülkiyyət" adlı kitab nəşr edilib⁹.

II Dünya Müharibəsindən sonra "Struktur" yanaşma Harvard məktəbinin səyləri nəticəsində daha da inkişaf etmişdir. Bazar quruluşunun müəssisələrin işlərinə və nəticələrinə təsirlərini xırdalayan bir çox araşdırma aparılmışdır. Tədqiqatçıların

⁹Мартыновский С. В. Экономическая наука от Аристотеля до наших дней: основные направления анализа. - Одесса: Друк, 2001.s.146

gəlidiyi nəticə isə bazara əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmək gücünün ciddi mənfi təsirlərinin olacağı nöqtəsində baş vermişdir.

Bazar mexanizminin böyük şirkətlərin təzyiqlərinə qarşı müqavimətini itirdiyi hallarda rəqabətin qorunması dövlətin səlahiyyətli qurumları tərəfindən alınacaq tədbirlər ilə reallaşa bilər.

Nobel mükafatı almış Amerikalı iqtisadçı C.Stigler rəqabət quruluşu olmayan bir sənayenin belə bir şəraitdə inkişaf etməyəcəyini ifadə etmişdir. Ona görə, böyük müəssisələrin inhisar şəraitində əldə etdikləri gəlirlər təhlil ediləndə bu gəlirlərin orta həcmli müəssisələrə görə nə az, nə də çox səmərəli olduğu deyilə bilər. Böyük müəssisələr tərəfindən nəzarət edilən bazarda müəyyən sayda orta və kiçik boy müəssisələrində olması böyüklük məsələsinin bir o qədər də əhəmiyyətli olmadığını göstərir. Belə bir haqsız rəqabət şəraitində kiçik müəssisələr çox qısa bir zamanda bazardan çəkilmək məcburiyyətində qalacaqlar¹⁰.

Bu kimi fikirlər böyük müəssisələrin məhsuldarlığını ifadə etmədiyi zaman bunların hansı şəraitdə yarandığını müzakirəyə çıxarır. C.Stigler bu vəziyyətin rəqabəti qarşısını almaq məqsədi ilə tətbiq edilən birləşmələr və nəzarət altına alınmalardan qaynaqlandığını ifadə edir. Onun XX əsrin başındakı iqtisadçılara yönəltdiyi tənqidlərin başında, birləşmələr və nəzarət olunmaların sayının artmasını o dövrün sənaye strukturunun təbii nəticəsinə kontekst və ya miqyasdan qaynaqlanan israfçılığın aradan qaldırılması məsələlərinə asanlıqla hə dedikləri üçün olmuşdur. Lakin, belə bir şəraitdə kiçik müəssisələrin işini necə və nə üçün davam etdirdikləri məsələsində özlərini mühakimə etmədikləri başa düşülür¹¹.

Digər bir fikir tərəfdarları olan "Behaviorist"lər quruluş və iş arasındakı əlaqənin daha həssas olduğunu ifadə etmişdilər. Onlara görə, inhisar mövqeyində olan bir sahədə texnoloji faktorları daha səmərəli istifadə etməklə daha keyfiyyətli və ucuz qiymətli məhsul əldə etmək mümkündür. Buna görə də, bir sahədə inkişaf irəli səviyyəyə çıxarsa, bu sahənin əhəmiyyətli müəssisələri rəqabəti önləyici fəaliyyət etmirlərsə, onları anti-trest qanunlarını pozmaqda günahlandırmaq doğru deyil. Ona

¹⁰Stigler G. L. Monopoly and oligopoly by merger// American Economic Review.- 1950.- Vol.3.-P.34

¹¹Stigler G. L. The case against monopoly in Monopoly power and economic performance. - N.Y: Mansfield, 1968. P.36

görə ki, onlar yalnız iqtisadiyyatın qanunlarına görə addım atmışdılar. Bu baxımdan səmərəli işləyən müəssisələrin cəzalandırılmasının da bir mənası olmur.

Bu dünyagörüş müasir iqtisadçılar arasında da ümumi qəbul edilmişdir. Amma yenə də bu düşüncə tərzini həm XIX əsrin sonlarında, həm də XX əsrin əvvəllərində anti-tröst siyasətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Bu kimi fikirlər özünü Şerman qanunlarında da göstərmişdir. Bu qanunun 2-cu maddəsinə görə, istehsalın, bir neçə əyalətin və ya xarici ticarətin bir qismini inhisarlaşması məqsədilə, başqa bir şəxs və ya şəxslərlə inhisar mühiti yaradan, inhisarçılığa, birləşmələrə qarşılıqlı müqavilələrdə təşəbbüs edən şəxslər qanun qarşısında günahkardırlar¹². Cinayət ünsürü ifadə edən işi daha aydın göstərmək üçün Konqres "inhisarlaşmaq" sözünü seçib. Bu kimi dəqiq və aydın ifadələr qanunvericilik orqanının iş dünyasına baxışını da iki hissəyə ayırmışdır. Bir tərəfdən böyük müəssisələrin sui-istifadə etmələrindən narahatlıq duyulur, digər tərəfdən isə, ixtisaslaşmanın israfın qarşısını alacağını və nəticədə istehlakçı baxımından əhəmiyyətli bir faydanın meydana gətirəcəyi ifadə edilir. Qanunverici orqanlar bu ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün təmərküzləşmənin qadağan olunmasına yönəlmişdilər. Ancaq eyni zamanda bu maddələr yüksək məhsuldarlıq nəticəsində əldə edilən inhisarçı hallarını da nəzərə almışdılar.

"Behaviorist" dünyagörüşünün digər bir inkişaf istiqaməti isə "fərqiyyətə varma qaydası"nın meydana gəlməsi olmuşdur. "Fərqiyyətə varma qayda"sı heç də hər hansı bir inhisarçısının qanunsuz olduğunu deyil, qeyri-qanuni təmərküzləşmə niyyəti olanların günahkar olduğunu ifadə edir. Şirkət işləri haqsız rəqabətə səbəb olduğu zaman belə bir niyyətin mövcudluğu ortaya çıxmış olur. Bu qayda 1911-ci ildə "Standart Oyl" şirkətinin məhkəmə prosesində ifadə edilmişdir. Neft məhsullarının istehsalında önəmli bir mövqeyə gəlmək istəyən şirkət öz rəqibləri olan 120 şirkəti satın almış, dəmir yolu nəqliyyatındakı qiymətlərində haqsız rəqabət yaratmış, rəqib şirkətlərin xammallara çatmasını mane olmuş, onlara qarşı qiymət savaşı açmışdır. Nəticədə, ABŞ-ın Ali Məhkəmə Orqanı öz fikrini, "Standart Oyl" şirkətinin öz rəqiblərini bazardan çıxarmaq məqsədi və niyyətinin olduğunu, bir çox hallarda

¹²Макконнелл К. Р., Брго С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. - К.: Хагар-Демос, 1993.стр.610

onların kommersiya fəaliyyətilə məşğul olma haqq və hüququnu əllərindən aldığını, peşəkar fəaliyyətini əngəllədiyini, əldə etmək istədikləri məqsədlərə qarşı çıxdıqlarını ifadə etmiş, şirkətin 33 filialı ilə bərabər bağlanması və şirkət səhmlərinin şirkətin tərəfdaşları arasında bölüşdürülməsinə qərar vermişdir.

"Behaviorist" yanaşmanın geniş yayılması sektor strukturunun rəqabət baxımından əhəmiyyətli olmadığı mənasına gəlmir. Hazırkı vəziyyətdə isə, "Behaviorist" yanaşma "Struktur" münasibəti tam olaraq inkar etmir, dialektik olaraq olmaması zəruriliyini ifadə edir. Anti-təkel nəzəriyyələrinin apardığı işlər iki mərhələdən ibarətdir. Bunlar növbə ilə bazar səlahiyyətinə malik orqanların müəyyən edilməsi məqsədilə bazar strukturunun araşdırılması və bu orqanların sözügedən səlahiyyəti necə istifadə etməsidir. Ölkəmizdə də, bir çox ölkədə olduğu kimi, rəqabət siyasətinin mühüm ünsürü olan inhisarda sui-istifadə hallarının yox edilməsində səmərəli vasitə olan iqtisadi ixtisaslaşmanı nəzarət altında təmin etməkdir.

Belə bir dövrdə, "Behaviorist" yanaşmanın tətbiqi Post Sovet iqtisadiyyatları üçün xüsusi bir mövqeyə sahib olan inhisarçılığın xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirmək olar. Post Sovet iqtisadiyyatlarında inhisarçılığın xüsusiyyətlərindən ən başlıcası onun iki növünün olmasıdır ki, bunlardan ilki sahibkar inhisarçılığı, digəri isə təşkilati inhisarçılıqdır. Bu monopoliya növlərinin müxtəlifliklərinin əsas prinsiplərini müasir neo təşkilati nəzəriyyədə də qəbul edilmiş fərqlər yaradır. Müasir neo təşkilati nəzəriyyəni müdafiə edən institut və təşkilatlar bu fərqliliyi ifadə edərkən onların bir biri ilə sıx əlaqələrinin olduğunu və birgə şəkildə davrandıqlarını ifadə edirlər. Qurum üzvləri institutların var olmasını arzu edirlər. Ona görə ki, təşkilati quruluşunun varlığı onun üzvləri üçün bu quruluş sayəsində yenə eyni qurum qədər əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, təşkilati quruluşda əhəmiyyətli dərəcədə dəyişiklik olarsa, bu quruluşa görə işlərini aparan qurumlar bu işini ləğv edə bilər. Bu baxımdan öz problemlərini bu quruluşa görə həll edən qurumlar onun davam etməsini də arzu edirlər. İnstitutların iş illəri artdıqca onların bağlı nəzəriyyələrə asılılığı da artmış olur.

Bu halda Neo təşkilati nəzəriyyədə "iş müddətində təhsil" adı verilən

fəaliyyətin böyük əhəmiyyəti vardır. Burada nəzərə alınan məqam odur ki, insanlar müəyyən şərtlərdə nə qədər çox çalışsalar, onların bilik və bacarıqları bu şərtlərə daha yaxşı uyğunlaşma təmin edəcəkdir. Təşkilati quruluşa adaptasiya vəziyyəti artdıqca insanlar bu quruluşu daha çox saxlamaq istəyəcəklər. Bu vəziyyəti bir neçə misalla açıqlaya bilərik. D.Norta görə dünya miqyasında qəbul edilən mühüm coğrafi kəşflərdən sonrakı dövrdə dəniz piratlığı artması bu sahə üçün lazım olan bilik və bacarıqların daha da çox yayılmasına əlverişli şərait yaratmışdır. Bu bilik və bacarıqlar daha çox gəmi səfərlərinin artırılmasını, dənizdə müharibə apara bilmək qabiliyyətini və əldə edilən qənimətlərin yaxşı qiymətə satılmasını əhatə edirdi. Amma dəniz piratlığı yox olması ilə bu bilik və bacarıqların böyük bir hissəsi istifadəyə yararsız oldu¹³.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında haqsız rəqabət şərtləri rəqabət bacarığı göstərməyən müəssisələrin məqsədlərinə xidmət edəcək şəkildə dəyərin yenidən bölüşdürülməsinə şərait yaradacağı üçün şirkət rəhbərləri və istehsalla bağlı olan şəxsi heyətdə bu vəziyyətə uyğun vərdişlər yaranır. Buna görə təşkilati inhisarçılığın aradan qaldırılması, rəqabət qabiliyyəti olmayan müəssisələrin mövcudluğu məsələsində ciddi təhlükə yaradır və daha əvvəl əldə edilmiş təcrübələrin bir qismini etibarsız edir. Bu isə belə müəssisə rəhbərləri və əməkdaşları bütün gücləri ilə qiymətin yenidən bölüşdürülməsini nəzərdə tutan ianələrin, güzəştlərin, bəzi rəsmi və ya qeyri-rəsmi qaydaları müdafiə etmək məcburiyyətində qalırlar.

Buna görə bəzi institutlar səmərəli işləmədikləri halda belə işlərini davam etdirirlər. Burada əsas önəmli məsələ isə bu institutlar, müəyyən struktur çərçivəsində bir-birilərinə asılı vəziyyətdə olmaları və tək bir təşkilati struktur yaradaraq yenə bir birlərinə birləşmələridir. Onlar üçün keçərli olan bu xüsusiyyət institutların koherentliyi olaraq adlanır. Təşkilati quruluşda "ağ nöqələr"in olması prinsipial olaraq ola bilər, ancaq vəziyyət müvəqqəti xarakter daşıyır. Bu quruluş təbiətə bənzər və hər hansı bir boşluq qəbul etməz. Məsələn, keçid dövründə olan Azərbaycan

¹³Nort D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.p.97

iqtisadiyyatında bir çox rəsmi, yəni bazar münasibətlərini tənzimləyən qanunlarla müəyyən edən qaydaların boşluğunu rəsmi olmayan qaydalar tamamlayır.

Davranışın rəsmi olmayan qaydaları, rəsmi qaydaların davamı və çörəyidir. Bir sıra davranış vərdisləri və ənənələri sosial münasibətlərdə rəsmi qurumlarla müəyyən olunmayan boşluğu doldurmuş olur. Bu daha çox, davamlı dəyişiklik göstərən və müəyyən şərtlərə bağlı olan əlaqələr üçün keçərlidir. Bəzi hallarda isə rəsmi qaydalar qeyri-rəsmi qaydalarla ziddiyyət yaradır, institutların nəzərdə tutduqları əməldən daha fərqli bir davranış tərzini yarana bilər. Bu halda rəsmi və qeyri-rəsmi qaydalar qarşı-qarşıya gəlirlər. Bu vəziyyətin nəticələri isə qəti tarixi şərtlərlə müəyyən olunur.

Ümumiyyətlə, rəsmi olmayan qaydaların dəyişməsi rəsmi qaydalara görə daha yavaş baş verir ki, bunun da səbəbi insanın düşüncə dünyası, ikitərəfli münasibətləri və sosial təcrübəsi ənənə və mədəniyyətə bağlı olaraq uzun bir dövr sabit qalır. Bu baxımdan rəsmi olmayan qaydalardakı müvəqqəti dayanma, təşkilati quruluşunun dinamik inkişafını əngəlləyir və nəticədə bu quruluş ümumiyyətlə yavaş inkişaf edir.

İnqilabi xarakterli dəyişikliklərin tarixi nümunələri rəsmi qaydaların qısa dövrdə dəyişə bilmə imkanının mövcudluğunu göstərir. Bunun üçün bir ölkədə hakimiyyəti əldə saxlamaq kifayətdir. 1789-cı ildə baş verən Fransa inqilabı və 17 Oktyabr inqilabı, bir neçə ay və ya bir neçə həftədə sözügedən ölkələrin rəsmi qurumlarının strukturunu təməldən dəyişdirmişdi. Lakin, rəsmi olmayan davranış qaydaları bu dövrdə olduğu kimi qalmış, yavaş və müəyyən dövrə yayılacaq şəkildə dəyişikliklərə uğrayaraq rəsmi qaydaların inkişafını ləngitmişdir.

Buna bənzər gecikmələr bu gün Azərbaycan bazarındakı islahatlar prosesində özünü göstərir. Ölkədə rəqabət mühitinin inkişafı üçün mühüm olan bir çox rəsmi qurumlar yaradılır, amma idarə etməyi tənzimləyən rəsmi olmayan qaydalar Sovet dövründən qalmışdır. Rəsmi olmayan qaydalar, çox vaxt, səmərəli rəqabət mühitinin yaranmasını və iqtisadi inkişafını əngəlləyən yeni rəsmi qurumlarla ziddiyyət təşkil edir.

Amerikalı iqtisadçı R.Pozner tərəfində nəzərdə tutulan və "Pozner Prinsipləri" adlandırılan danışıq, dövlətin qanunvericilik prosesində və bazarların keçid dövrü

yaşadığı bir şəraitdə neotəşkilati fikrin mühüm bir faydası olmuşdur. Bu prinsipin əsl əhəmiyyəti, bazar üçün hüquqi qaydaların qəbulundan ibarət olmuşdur. Mülkiyyət hüququnun sıfır transfer xərcləri ilə təsərrüfat subyektləri arasında bölüşdürülməsi, istehsal amillərinin daha səmərəli şəkildə müəyyən olunmasını və həyata keçirilməsini reallaşdırdığı üçün əhəmiyyətlidir. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində rəqabət xüsusiyyətləri olan müəssisələrin yeni yaradılan dəyərin rəsmi olmayan pay bölgüsündən qorunması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu şəkildə gerçəkləşən bölgü, Azərbaycanda rəsmi olmayan rəqabət mühitinin olmasına bağlı olaraq davam edir. Nəticədə səmərəli işləməyən şirkətlər inkişaf edərkən, səmərəli şirkətlər isə müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşırlar. Rəqabət mühitinin bu şəkildə pozulması ölkənin iqtisadi cəhətdən inkişaf etməsinə mane olur. Buna görə də bərabər olmayan rəqabət şəraitində özünü göstərən təşkilati inhisarçılıq rəqabət siyasətinin mühüm elementidir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ANTIİNHSAR FƏALİYYƏTİNİN VƏ RƏQABƏTİN STİMULLAŞDIRILMASININ NORMATİV-HÜQUQİ TƏMİNATININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Respublikamızda rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşması və inhisar fəaliyyətinin hüquqi təminatının müasir vəziyyətinin kompleks təhlili

Qloballaşma şəraitində ölkənin dünya bazar payında sabit gəlirinin təmin olunması üçün real sektorda rəqabətqabiliyyətliliyin istər daxili, istərsə də dünya bazarında milli şirkətlərin mövqeyinin artırılması hesabına gücləndirilməsi, eyni zamanda onlarda innovasiya və modernləşmə səviyyəsinin artırılması mühüm rol oynayır. Həqiqətən bu gün sənaye şəxsi və investisiya istehlakı malları istehsalı və əsas vergi ödəyicisi kimi aparıcı rola malikdir. Sənaye sahələrinin inkişaf səviyyəsi ölkədə elmi-texniki yeniliyin tətbiqinin sürətləndirilməsinə, əmək məhsuldarlığının artımına, ixrac potensialının və strukturunun genişlənməsinə, eyni zamanda əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi kimi keyfiyyət göstəricilərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Digər tərəfdən sənayenin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi ölkə iqtisadiyyatının dünya bazarı səviyyəsində rəqabət mövqeyinin güclənməsini şərtləndirir. Bu baxımdan hazırda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar inhisarçılığın aradan qaldırılması və rəqabətin müdafiəsi istiqamətində münbit şərait yaradır ki, bu şərait sənaye müəssisələrini bazar tələbatını rəqabətədavamlı məhsulla təmin edən istehsalı formalaşdırmağa, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqinə istiqamətləndirir.

Ölkənin rəqabətqabiliyyəti geniş mənada dünya miqyasında dövlətin iqtisadi və siyasi rolu ilə xarakterizə olunur. Ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyi səviyyəsi dövlətin əsas məqsədlərinin uzunmüddətli dövrə reallaşdırması imkanları ilə müəyyənləşməli, eyni zamanda ölkənin rəqabət üstünlüyünün formalaşmasının əsas istiqamətləri dövlətin iqtisadi, siyasi və sosial məqsədləri ilə uyğunlaşmalıdır.

Ümumiyyətlə, rəqabətqabiliyyətlilik göstəriciləri təkcə biznes subyektlərinin effektiv fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda digər amilləri-hüquqi, siyasi, sosial və resurs üstünlüklərini də özündə birləşdirir ki, bu da bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətlilik üstünlüyünü şərtləndirir. Eyni zamanda qeyd

etmək lazımdır ki, o ölkələrdə iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətlilik göstəriciləri təmin edilir ki, orada daxili sosial və siyasi güc balanslaşdırılır. Məhz bu baxımdan respublikamızda əsas Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş siyasi və iqtisadi islahatlar iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətli sahələrinin dayanıqlı inkişafı baxımından iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması bazasını formalaşdırdı. Belə ki, 1993-cü ildən daxili siyasi sabitlik təmin edilərək, iqtisadiyyatın bazar prinsipləri əsasmda qurulması istiqamətində iqtisadi islahatlara başlanıldı və bu proses iqtisadi inkişafın dayanıqlılığına, eyni zamanda sənayenin müxtəlif sahələrinin dinamik inkişafına təminat yaratdı¹⁴.

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı dünyanın ən dinamik inkişaf edən iqtisadiyyatlarından biridir. Dünya maliyyə-iqtisadi böhranına baxmayaraq, 2008-ci ildə ÜDM-nin illik artım sürəti 10,8%, 2009-cu ildə isə 9,3 % təşkil etmişdir (2007-ci ildə 25%, 2006-cı ildə 34,5%), əhalinin gəlirləri 37,8% (2007-ci ildə 42,7%), orta aylıq əmək haqqı 24,2% (2007-ci ildə 44,8%) artmışdır. 2009-cu ildə ÜDM-nin adambaşına düşən həcmi 7,9% artaraq 3917,3 manat və ya 4874,1 ABŞ dolları olmuşdur. Ölkənin ÜDM-nin əsas hissəsi özəl sektorun payına düşür. Belə ki, özəl sektorun ÜDM-dəki payı 2009-cu ildə 85,6% təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, 2009-cu ildə ÜDM-nin 64,1% iqtisadiyyatın sənaye, 28,3%-i isə xidmət sahələrinin payına düşmüşdür. Eyni zamanda ölkədə sənayenin və regionların inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən ardıcıl iqtisadi siyasət nəticəsində 2009-cu ildə qeyri-neft sektorunda 2008-ci ilə nisbətən 7,5% artım müşahidə edilmişdir ki, bu da qeyri-neft sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisinin 45,4%-ə yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Ölkəmizdə müxtəlif illəri ərzində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar beynəlxalq sfera üzrə Azərbaycanın reyting göstəricilərinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, ölkəmiz 2009-cu ildə dünya Bankının "Doing Business" hesabatına əsasən Lider islahatçı dövlət kimi dəyərləndirilmişdir. Bununla yanaşı ölkəmiz 2016-2017-ci illər ərzində 2007-ci ilə müqayisədə 29 pillə irəliləyərək. 38 mövqeyə yüksəlmişdir. Bu hesabatə əsasən,

¹⁴Mustafayev F.F.Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Bakı, Elm,2008, s.204

ölkəmizdə digər makroiqtisadi göstəricilər aşağıdakı formada olmuşdur.¹⁵

1. 27-ci yer- əmək bazarının səmərəliliyinə görə ;
2. 38-ci yer milli gəlirin ümumdaxili məhsula nisbətinə görə ;
3. 56-cı yer infrastrukturun keyfiyyətinə görə ;

Respublikamızın rəqabətqabiliyyətliliyini şərtləndirən baza şərtlər aşağıdakılardır:

- ❖ Xammal resursunun mövcudluğu;
- ❖ Əmək ehtiyatı və onun keyfiyyəti;
- ❖ Elmi potensial;
- ❖ İdarəetmə potensialı;
- ❖ İstehsal bazası;
- ❖ Sahibkarlıq mühiti.

Sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyini şərtləndirən amillərdən biri ölkəmizin məxsus olduğu təbii resurslarıdır. Zəngin təbii resurs üstünlükləri dünya iqtisadiyyatında rəqabət apara biləcək sənaye məhsullarının istehsalının formalaşdırılması imkanlarını genişləndirir. Bildiyimiz kimi, dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsul çıxarılması digər amillərlə yanaşı, həm də onun qiymətindən birbaşa asılıdır. Bu baxımdan Azərbaycanda mövcud olan təbii resurslar bir sıra sənaye sahələrinə dünya bazarına rəqabətə davamlı məhsul çıxarmağa imkan verir. Ona görə də sənayenin resurs təminatı düzgün qiymətləndirilməli və onun elmi araşdırılması rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı sahələrinin formalaşdırılması istiqamətinə yönəldilməlidir. Qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafı və dünya bazarına çıxanla biləcək rəqabətə davamlı məhsul istehsalı baxımından respublikamız sənaye təyinatlı torpaqlar, meşə ehtiyatı, faydalı qazıntılar, sənaye əhəmiyyətli sular, müalicəvi bitkilər, tikinti materialları və s. ilə olduqca zəngindir¹⁶.

Dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin etmək və milli istehsalın rəqabətqabiliyyətini yüksəltmək üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- iqtisadiyyatda azad rəqabət prinsiplərinin inkişaf etdirilməsi;

¹⁵ http://www.president.az/files/future_az.pdf

¹⁶Kərimli I., Süleymanov N. Milli iqtisadiyyatın əsasları. Dərslik Bakı 2000.s.19

- dövlət və biznes subyektləri arasında şəffaflığın artırılması;
- real sektorda innovasiyalı texnologiya strategiyasını formalaşdırmaq;
- elmi-texniki tərəqqini təmin edən formal və qeyri-formal institutların yaradılması;
- elm tutumlu sahələrdə iri özəl şirkətlərin formalaşmasına dövlət dəstəyinin göstərilməsi;
- real sektorda yeni yaradılan biznes subyektlərinə güzəştli dövlət krediti və vergi təhəllərinin tətbiqi sisteminin formalaşdırılması;
- sənaye yönümlü ixracın stimullaşdırılması üzrə dövlət dəstəyinin formalaşdırılması;
- milli iqtisadiyyatın investisiya cəlbəediciliyini artırmaqla xarici vəsaitin istehsalə yönəldilməsini təmin etmək.

Azərbaycan dövləti öz suverenliyini bərpa etdiyi ilk günlərdən etibarən milli iqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında formalaşdıracağını və sosial-yönümdə inkişaf etdirəcəyini konstitusion vəzifə olaraq qarşıya qoymuşdur. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dövləti həm iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasında və həm də fəaliyyətində fəal iştirak edir və bu onun konstitusion borcudur.

Keçid iqtisadiyyatının həyata keçirildiyi ilkin prinsipləri hesab olunan makroiqtisadi sabitləşməyə, islahatlaşmaya, liberallaşmaya, integrasiyalaşmaya, demokratikləşməyə mərhələli şəkildə yanaşılması və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi milli iqtisadiyyatın formalaşmasına və inkişafına təkan verdi. Milli iqtisadiyyatın formalaşması, ilkin olaraq keçid iqtisadiyyatını səciyyələndirən və onun başa çatması prinsiplərinin əsaslandırılması ilə əlaqədardır ki, bunların bəzilərini qeyd etmək vacibdir:

- ✓ inhisarsızlaşdırmanın gücləndirilməsi;
- ✓ rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi;
- ✓ iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması;
- ✓ makroiqtisadi tənzimlənmənin həyata keçirilməsi;
- ✓ insan potensialının inkişafına yönəldilən sosial siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi;
- ✓ struktur böhranlarını törədən iqtisadi-sosial şərtlərin aradan qaldırılması;
- ✓ ÜDM-in iqtisadi artım sürətinin saxlanılması.

Müasir dünyada gedən qloballaşma prosesi və ondan irəli gələn iqtisadi dəyişikliklər hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafına fərqli şəkildə təsir göstərir. Bu bir tərəfdən ölkənin malik olduğu təbii və iqtisadi resurslara malik olması səviyyəsindən, ondan istifadə olunması və idarə olunması sisteminin aparılmasından, milli-mənəvi dəyərlərə üstünlük verilməsindən və sairədən asılıdırsa, digər tərəfdən həyata keçirilən iqtisadi siyasətin yeni səviyyəli iqtisadi nəzəriyyələrlə sintezləşdirilməsindən asılıdır. Bazar sisteminin prinsiplərinə söykənən sintezləşdirilmə prosesinin həyata keçirilməsi milli iqtisadi inkişaf modelinin fərqləndirici xüsusiyyəti kimi əks olunur. Keçid sistemini yaşayan ölkələrdə bu prosesin sürətlə həyata keçirilməsi həm milli iqtisadiyyatın formalaşmasına və inkişafına səbəb olur, həm də keçid dövrünün başa çatmasının sürətləndirilməsini əsaslandırır. Belə bir proses Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsi üçün xarakterik olmuşdur¹⁷.

Hazırda demək olar ki, bütün sahələr üzrə sürətlə inkişaf edən Azərbaycan Respublikası yalnız neft və qazla deyil, qeyri-neft və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə də xarici bazarlara çıxmaq imkanına malikdir.

Firmalar tərəfindən həyata keçirilən ədalətsiz rəqabətdir, ümumilikdə onların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu formada rəqabətin müxtəlif şəkildə həyata keçirilir ki, bunlara nəzər salaq.

1. müəssisələr tərəfindən reklam fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və müxtəlif təbliğatların reallaşdırılması zamanı əmtəə və xidmətlərini səriştəsiz formada müqayisə edilməsi
2. bazarda fəaliyyət göstərən digər müəssisələrin imicinə zərər yetirə biləcək böhtan, qeyri dəqiq informasiyaların yayılması
3. məhsul istehsalı zamanı onun müxtəlif xüsusiyyətlərini istehlakçılara çatdırılması

Müvəqqəti inhisar anlayışının məzmununa nəzər salsaq, qeyd edə bilərik ki, bu anlayış rəqabətin müvəqqəti olaraq mövcud olmadığı bir şəraitdə formalaşan inhisarı əks etdirir. Bu zaman müxtəlif patentlərdən istifadəyə lisenziyaların tətbiqi ilə

¹⁷Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı 2005.s.55

əlaqədar formalaşan müvəqqəti inhisarlar müəyyən bir dövr ərzində inhisarsızlaşma prosesinə cəlb edilmirlər.

Respublika, ehtiyat və xüsusi fondlara tədarük edilən məhsula qiymətlərin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur.

Qiymət elə bir anlayışdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində onun azalması istehsalı prosesinin ixtisarına səbəb olduğu halda artması, istehsalın genişləndirilməsi üçün şərait yaradır. Bununla yanaşı, qiymət bazar iqtisadiyyatında ümumilikdə təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayan əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Bazarda məhsullarının qiymətləri yüksək olduğu zaman satıcılar vasitəsi ilə təklif olunan malların miqdarı çoxalır, qiymətləri azalan zaman isə buna müvafiq olaraq malların miqdarı da azalır. Bütün qiymətlərin səviyyəsindən asılı olmayaraq, ümumilikdə bazar sistemində investisiya, əmək resursları və maddi texniki resursların sahələrarası bölüşdürülməsi prosesi reallaşır.

Lakin buna baxmayaraq, müasir dövrdə ölkəmizdən mövcud qiymətlər və onların bu istəyi əmək istər investisiya resursları və müxtəlif sektorlar arasında bölüşdürülməsi, azad rəqabət şəraitinin yaradılmasından kifayət etmir.

Belə ki, dövlət tərəfindən qiymətlərin tənzimlənməsi, kənd təsərrüfatı üzrə müasir dövrdə investorun marağının aşağı düşməsinə səbəb olur və bu da nəticə etibarilə bu regionlar üzrə müxtəlif sahələrinin inkişafına mane olur və ləngidir. Lakin buna baxmayaraq qeyd etmək lazımdır ki, dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsi prosesində ümumilikdə bir dövlət marağı vardır. Bu formada tənzimləmənin reallaşdırılması zamanı dövlət yanacaq energetika, kimya, müxtəlif komplekslərlə birlikdə tənzimlənmə prosesini tədqiq etməlidir.

Kənd təsərrüfatı və sənaye sektorları arasında optimal qiymət proporsiyası dövlət tərəfindən təmin edilməlidir ¹⁸.

«Təbii inhisar haqqında» qanunda inhisarçı müəssisələrin məhsullarına qiyməti müəyyən edərək cari xərclərlə yanaşı, onların təkrar istehsalı üçün zəruri olan investisiyanın da nəzərə alınması göstərilmişdir. Ancaq bütövlükdə kapitaltutumlu sahələrdə investisiya xarakterli xərclərin qiymətə daxil edilməsinin mümkünlüyü

¹⁸Kərimli I., Süleymanov N. Milli iqtisadiyyatın əsasları. Dərslik Bakı 2000,s.50

qiymət siyasəti barədə qanunda öz həllini tapmalıdır. Söhbət həmin sahələrdə investisiyaların maliyyələşdirilməsindən gedir. Bu məqsədlə dövlət təsərrüfat subyektlərinə istehsalı saxlamağa, lazım gəldikdə isə genişləndirməyə şərait yaradan «ədalətli mənfəət normasını» təmin edən qiymətlər müəyyənləşdirməyə icazə verməlidir.

Qiymət tələb və təklif arasındakı tarazlığın təmin edilməsi və eləcə də müxtəlif resursların bölgüsünün əsas vasitəsi kimi çıxış edərək bazarda istehsalçı və istehlakçılar arasında mübadilə prosesinin tərkib elementi kimi təmsil olunur. Qiymətlərin bazarda formalaşması və bununla əlaqədar yaranan problemlər isə daha çox bazara çıxarılan məhsulların istehlak üçün lazım zövqünə uyğun olması dərəcəsindən asılı olaraq dəyişilir.

Qiymətlərin əmələ gəlməsi ilə əlaqədar mövcud problemi daha çox bazarda istehlakçıların arzu və istəklərinə müvafiq keyfiyyətli məhsul istehsalının olmaması, məhsulların yararlılıq dərəcəsinin çox zaman istehlakçıların tələbatlarına uyğun olmaması ilə əlaqədar formalaşır.

Ölkəmizdə inhisarçılığın olduğu bir şəraitdə istehsalçıların istehsal etdikləri məhsulların müəyyənləşdirdiyi qiymətlə bazarda formalaşan qiymət arasında tarazlıq əksər hallarda pozulur və üst-üstə düşür.

Ona görə də istehsalçılar uduzurlar. Onların qiyməti əksər halda bazar qiymətindən yüksək müəyyən olunduğuna görə Aaz mənfəətlə razılaşmalı olurlar. Bu zaman isə öz məhsullarını bazar qiymətlərinə satırlar və bu, nəticə etibarilə istehsalın artırılması və investisiyaların qoyulmasını stimullaşdırmır.

2.2. Milli iqtisadiyyatda inhisarçılıq və rəqabət fəaliyyətinin tənzimlənməsinin dövlət idarəetmə orqanları sistemi

Antiinhisar qanunvericiliyi sadəcə olaraq, inhisarçılığın qarşısını almır. O, eyni zamanda inhisarçılığın və rəqabətin qarşılıqlı əlaqəsini özündə əks etdirir. Qanunvericilikdə antiinhisar qanunvericiliyinin maddələrinin pozulması ilə əlaqədar müxtəlif cəza tədbirlərinin görülməsi nəzərdə tutulur. Bunlara misal olaraq yüksək vergilərin tətbiq edilməsi, müxtəlif inzibati təsirlərin tətbiqi və ona böyük

cərimələrin müəyyənləşdirilməsini qeyd edə bilərik. İnhisarçılığa qarşı mübarizə məqsədi ilə müxtəlif antiinhisar orqanları yaradılır və hər şeydən əvvəl onların əsas vəzifəsi kimi antiinhisar qanunvericiliyinin mövcud qaydalarına əməl etməklə inhisarçılığın aradan qaldırılmasına istiqamətlənir.

Özlərinin hökmran mövqeyindən sui istifadə edən təsərrüfat subyektlərin inhisarçılıq fəaliyyəti göstərdikdə, öz hərəkətləri ilə rəqabətin məhdudlaşdırılmasına və istehlakçıların mənafeyinin pozulmasına səbəb olduqda, onların məcburi qaydada bölüşdürülməsi (texnoloji, ərazi və təşkilati səbəblərə görə mümkün olmadıqda) antiinhisar siyasətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasında İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.¹⁹

- dövlətin inhisarçı fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələr üzərində nəzarətinin müəyyənləşdirilməsi və buna müvafiq olaraq həmin müəssisələr tərəfindən istehsal edilən məhsullar üzərində qiymətlərin müəyyən edilməsi
- müəssisələrin fəaliyyəti və istehsal etdikləri məhsullardan əldə edilən gəlirlərdən tutulan vergilərin müvafiq formada vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi
- ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrə tətbiq edilən aksiz vergilərinin dərəcələrinin müəyyən edilməsi
- müəssisələr tərəfindən istehsal olunan məhsulların bazara girişinin məhdudlaşdırılması məqsədilə eyniləşdirilmiş standartların məhsullara tətbiqi
- kreditləşmə şərtlərinin sadələşməsi
- amortizasiyanın normativ növündən sürətlənmiş amortizasiyaya keçid
- dövlət dəstəyinin bütün üsullarının dayandırılması
- təsərrüfat subyektləri tərəfindən patent hüququndan sui-istifadə hallarının müşahidə olunduğu zaman yeni patentləri daha ucuz haqla məcburi formada lisenziyalaşdırılması prosesinin həyata keçirilməsi ;

¹⁹“Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Biznesmenin bülleteni, Bakı 1994 № 6

- Barter əməliyyatlarının qadağan edilməsi ;
- müxtəlif bazar subyektləri tərəfindən inhisarçılıq fəaliyyəti icra edən zaman onlar arasından sazişlərə müvafiq olaraq həmin sazişlərin məhdudlaşdırıcı bəndlərin aradan qaldırılmasını
- idxal ixrac əməliyyatları ilə əlaqədar lisenziyalarını ləğv edilməsi

Bazarda fəaliyyət zamanı hakim mövqe tutan iri müəssisələr fəaliyyət zamanı intizar çuluq fəaliyyəti ilə məşğul olarsa bu fəaliyyət onların rəqabət aparmasının qarşısını alarsa, bu zaman ölkəmizdə antiinhisar siyasətini icra edən icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən onların fəaliyyəti ilə əlaqədar müvafiq qərarlar qəbul edilə bilər.

Bu halda antiinhisar siyasətini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanı təsərrüfat subyektlərinin xüsusiyyətini nəzərə alaraq onların məcburi qaydada bölünməsi müddətlərini altı aydan az olmamaq şərti ilə müəyyənləşdirir.

Bu qanunun pozulmasına görə təsərrüfat subyektlərinə və vəzifəli şəxslərə aşağıdakı maliyyə sanksiyaları və cərimələri tətbiq edilir.

Vəzifəli şəxslər il ərzində eyni qanun pozuntusunu iki dəfə təkrar etdikdə (onlara inzibati təsir tədbirləri tətbiq edildikdən sonra) qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Qanuna əsasən təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi müxtəlif yerli, özünüidarəetmə orqanları və icra hakimiyyəti orqanları vasitəsilə reallaşır.

Təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləyən orqanlar tərəfindən bu tənzimlənmənin müxtəlif üsullarını tətbiq edir ki, bunlara nəzər salaq.

1. əmtəələrin qiymətinin (tariflərinin) tənzimlənməsi;
2. təbii inhisar subyektləri tərəfindən istehlakçıların tələbatının tam ödənilə bilmədiyi hallarda onların həmin xidmətlərə təminatının minimum səviyyəsinin təyin edilməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə ölkədə mal-əmtəə inhisarçılığı mövcuddur. Belə ki, müxtəlif ərzaq məhsulları bir qrup tikinti materialları, digər, sənaye məhsulları bir qrup tərəfindən tənzimlənir. Düzdür, dövlət inhisarçılığa qarşı xüsusi qanun vermiş olsa da, onun tələblərinə lazımi səviyyədə əməl edilmir. Dövlət məhsul

istehsalının və yaxud kənardan daşınan malların bir qrupun əlində toplanmasına qarşı ciddi inzibatı və iqtisadi tədbirlər görməlidir. Daha doğrusu, dövlət, ədalətsiz inkişafa və rəqabətə qarşı mövcud qanunlar çərçivəsində mübarizə daha da gücləndirməlidir. Təbii formada formalaşan inhisara isə daha əlverişli şərait yaratmaqla belə, onun ədalətli tənzimlənməsini həyata keçirilməlidir. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində inhisarçılığı tamamilə ləğv etmək qeyri-mümkün olduğundan dövlət ona daimi, ardıcıl nəzarət etməli və onu qanun əsasında tənzimləməlidir.

Hazırda Azərbaycanda dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən ancaq təbii inhisar sahələrinin məhsullarının və xidmətlərinin qiymətləri və tarifləri tənzimlənilir. Təbii inhisar sahələrinə isə o sahələr aiddir ki, texnoloji və iqtisadi şərait onlarda rəqabətə imkan vermirlər. Belə ki, daxili bazar üçün xam neftin və neft məhsullarının topdansa satış qiyməti, elektrik enerjisinin tarifləri (topdan və pərakəndə satış qiymətləri), hava nəqliyyatı tarifi iqtisadi inkişaf və Maliyyə nazirlikləri, dəmir yolu tarifləri Azərbaycan Dəmir Yol İdarəsi, rabitə xidmətləri tarifləri Rabitə Nazirliyi, su nəqliyyatı tarifləri Xəzər Gəmiçiliyi İdarəsi tərəfindən təsdiq edilir. Respublika hökuməti mənzil fondunun saxlanılması üçün tələb olunan tarifi təsdiq edir. Konkret mal bazarında inhisar mövqə tutan digər müəssisələrin (səment, siqaret, mebel, çörəkbişirmə, sərnişin nəqliyyatı, təhsil və tibb müəssisələri) istehsal və istehlakın təyinatlı məhsullarının (xidmətlərinin) qiymətləri tənzimlənilmir. Dünya ölkələrinin və müstəqillik dövründə Azərbaycanın təcrübəsi göstərir ki, bu kifayət deyil. Yanacaq-enerji kompleksində, nəqliyyatda, rabitədə, mənzil-kommunal təsərrüfatlarında və digər təbii inhisar sahələrində qiymətləri mərkəzi idarəetmə orqanları istehsalçı təsərrüfat subyektləri, yəni müəssisələr üzrə yox, sahə prinsipi əsasında vahid qiymət təsdiq edirlər. Məsələn, elektrik enerjisinin istehsalçıları, dəmiryolçular, rabitəçilər, xam neft istehsalçıları üzrə vahid qiymət (tarif) qoyulur. Elektrik enerjisinin tarifləri ancaq istehlakçılar üzrə fərqlənilir (differensiallaşdırılır). Bu da istehsalçıların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin konkret xüsusiyyətlərini nəzərə almır, istehsalçılar üçün qeyri-bərabər şərait yaradır, bəzi neqativ hallara səbəb olur. Bu qiymətkoyma texnologiyasını məqsəduyğun hesab etmirik. Ona görə ki, «Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda təbii inhisar subyektlərinin

fəaliyyətinin müxtəlif üsullarla, o cümlədən malların qiymətləri (tarifləri) vasitəsilə tənzimlənməsi nəzərdə tutulur. Ümumən, 15 dekabr 1998-ci ildə “Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi və yerli özünüidarəetmə orqanları və icra hakimiyyəti (bundan sonra təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləyən orqanlar) tərəfindən həyata keçirilir. Hazırda bütün enerji daşıyıcıların qiymətləri, telefon abonent haqqı, istilik təchizat xidmətləri, nəqliyyat tarifləri və əsas kommunal xidmətləri tarifləri təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahələri olduğundan dövlət tərəfindən tənzimlənilir.

2.3. Azərbaycanda rəqabət fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində qanunvericilik sisteminin təkamülü

Azərbaycanda antiinhisar siyasətinin formalaşdırılmasının başlanğıc tarixi kimi “Azərbaycan Respublikasının Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyun 1992 - il tarixli Fərmanını hesab etmək olar. Mərkəzi və Şərqi Avropanın keçmiş socialist ölkələri və keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarında rəqabət hüququ mövcud siyasi vəziyyətlə bağlı yeni yaranmaqda olduğu halda , artıq həmin vaxt da Kanada və ABŞ- da antiinhisar qanunvericiliyi və orqanları artıq 100 ildən uzun müddət idiki fəaliyyət göstərirdi. Avropa Birliyi ölkələrində isə artıq uzunmüddət fəaliyyət göstərirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, vəzifəsi antinhisar qanunvericiliyinə riayət etmək üçün dövlət nəzartini həyata keçirmək olan bu Komitə sonralar Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tərkibində olan bir quruma çevrildi və dəfələrlə 2001, 2006, 2009 - cu illərdə hüquqi status və təşkilatı struktur dəyişikliyinə uğramış, əvvəlcə Departament, sonra Dövlət Xidməti status almışdır²⁰.

Artıq 1993-cü ildə antiinhisar orqanına malik Azərbaycan Respublikası 4 Mart 1993-cü ildə “ Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Qanunu qəbul etdi.

²⁰Rəhimov M. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafını tənzimləyən qanunlar. Bakı, Azərbaycan, 1996.s.96

“Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu hazırlanarkən həmin vaxt keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrini arasında bu sahədə ilk qanunvericilik aktı olan - Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının 22 mart 1991- ci ildə qəbul olunmuş “Rəqabət və əmtəə bazarlarında inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması haqqında” Qanunundan nümunə kimi istifadə edilmişdir. Bu qanunun formalaşmasında ABŞ və Avropa Birliyi ölkələrinin qanun vericiliyindən istifadə olunmuşdur. RSFR- in bu qanunu keçmiş Sovet İttifaqında ilk dəfə konkret formada rəqabətin və sahibkarlığın inkişafına əsaslanan bazar münasibətlərinin yaranmasına və formalaşmasına kömək göstərilməsi, dövlətin yürütdüyü rəqabət siyasətinin əsas vəzifələri, haqsız rəqabət və onun qarşısının alınması və aradan qaldırılması və antiinhisar qanunvericiliyinə riayət olunmasına dövlət nəzarəti kimi məsələləri tənzimləyən bir baza yaradıcısıdır.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdiyi ilk dövrlərdə inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif qanunlar qəbul etmişdir. Bu qanunlara misal olaraq «Reklam haqqında», «Qiymətli kağızlar bazarında investorların hüquqlarının müdafiəsi haqqında», «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» və s. qanunları eləcə də Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi «Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə baxılmasını göstərə bilərik

Odur ki, Azərbaycanda antiinhisar fəaliyyəti haqqında qanunla ölkəmizdə inhisarçılıq fəaliyyətinin aradan qaldırılması, məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar 1993-cü ildə qəbul edilən qanunla inhisarçılığı müxtəlif formaları müəyyən edildi. Bunlara misal olaraq yerli inhisarçılığı, təbii inhisarçılıq, patent-lisenziya inhisarçılığını və.s göstərə bilərik.

Ölkəmizdə bazar sisteminin formalaşması və fəaliyyət mexanizminin təkmilləşməsi 2003-cü ildən başlayaraq sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunan uğurlar və müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilən tədbirlərin genişləndirilməsi rəqabətin güclənməsi və antiinhisar fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, bu istiqamətdə mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması ilə əlaqədar daha təkmil qanun və normativ-hüquqi bazanın yaradılmasını obyektiv zərurətə çevirdi.

Buna müvafiq olaraq bəhs etdiyimiz məsələlərlə əlaqədar İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti 2009-cu ildə cənab Prezidentin fərmanı ilə yaradıldı.

Azərbaycan Respublikasında azad rəqabətin təmin edilməsi, sahibkarlığın inkişafına şərait yardılması, antiinhisar fəaliyyətin tənzimlənməsi, yerli və xarici müəssisələr üçün rəqabətin qorunması bunların hamısının təminin hüququ əsası 1995 - cil də qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında antiinhisar fəaliyyəti dövlətin əsaslarını təşkil edən amillərdən biri kimi nəzərdə tutulur. Bu normalar məhz məlum olduğu kimi respublikamızı azad sahibkarlığa təminat verdiyi kimi, rəqabət mühitinin pozulmasında qadağan edir²¹.

Konstitusiyamızdan sonra Azərbaycan da rəqabəti təmin etmək üçün digər hüquqi cəhətdən güclü baza məhz qanunlardır. Bu qanunlar içərisində ən əhəmiyyətli Azərbaycan Respublikası Antiinhisar fəaliyyəti haqqında qəbul edilən qanun hesab edilir. Bu Qanun 19 maddədən və 3 fəsildən ibarət olub, qanunun I fəsli ümumi müddəalar, II fəsli haqsız rəqabət, III fəsli qanunun pozulmasına görə məsuliyyət adlanır. Bu qanunun tətbiq sahəsinin tənzimləyən 2-ci maddəsinə görə, ölkəmizin bütün ərazisinə tətbiq edilən bu qanun ölkədə fəaliyyət göstərən bütün hüquqi və fiziki şəxslərə də aid edilir. Bununla yanaşı, qanun ölkədə fəaliyyət göstərən müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin idarəetmə orqanlarından, milli bazarda rəqabətin məhdudlaşması ilə əlaqədar mövcud fəaliyyəti zamanı tətbiq edilir. O, bəzi halları çıxmaq şərti ilə isə bu qanunun xüsusilə, 11 müxtəlif müəllif hüquqları ilə əlaqədar olaraq formalaşan münasibətləri istisna olmaqla digər hallarda akt rəqabətin məhdudlaşmasına aid edilmir. 1998-ci ildə qəbul edirmiş Təbii inhisar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunun əsas məqsədi isə, Azərbaycan Respublikasında təbii inhisarla əlaqədar dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi təşkil edir. Bu qanun xüsusilə bu istiqamətdə fəaliyyət zamanı istehlakçıların maraqlarının qorunmasından və uzlaşdırılmasına istiqamətlənmişdir.

²¹Rəhimov M. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafını tənzimləyən qanunlar. Bakı, Azərbaycan, 1996..s.39

1995-c ildə A zərbaycan Respublikasında Haqsız rəqabət haqqında qanun qəbul edilmişdir. Haqsız rəqabətin aradan qaldırılması, məhdudlaşdırılması bu qanunun əsas məqsədi hesab edilir. Bununla yanaşı rəqabətin aradan qaldırılmasının təşkilatı hüquqi əsaslarını müəyyən etmək, sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətli üsullar ilə aparılmasına hüquqi zəmin yaratmaq, sahibkarların haqsız rəqabət metodlarından istifadəsi ilə əlaqədar məsuliyyəti nəzərdə tutmaqdadır. 15 maddədən və 3 fəsildən ibarət olan bu qanun Sahibkarlıq hüququnun əsas mənbəyi hesab edilir.

İnhisarçılıqla mübarizədə prezident fərmanlarında mühüm rol oynayır . Buna misal olaraq Prezident tərəfindən İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında “Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidmətinin fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə əlaqədar qəbul edilən qanunu misal göstərə bilərik. 2009-cu ildə qəbul edilən bu qanunu ümumilikdə istehlakçıların hüquqlarının qorunması ilə əlaqədar fəaliyyəti özündə əks etdirir. Bununla yanaşı fəaliyyət dairəsinə aid digər sahələrdə normativ tənzimləməni həyata keçirmək məqsədilə müvafiq sənədlərin layihələrini hazırlamaq; inhisarsızlaşdırma, bazarda rəqabət mühitinin, ticarətin inkişafı, istehlakçıların hüquqlarının qorunması ilə əlaqədar dövlət tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif proqramlarının və inkişaf konsepsiyalarının layihələrini hazırlamaq və qəbul (təsdiq) olunduqdan onların reallaşdırılması səlahiyyətlərini düzgün şəkildə tətbiq etmək rəqabətin təşviq etdirilməsi və qorunması, inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması, rəqabətin qorunması, reklam fəaliyyəti və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının (ictimai birliklər və fondlar) fəaliyyətlərini səlahiyyətləri daxilində əlaqələndirmək; təbii inhisar subyektlərinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş dövlət nəzarətində olan hərəkətlərinin həyata keçirilməsinə razılıq vermək; müvafiq əmtəə bazarında payı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş həddən çox olan müəssisələrin dövlət reyestrlərini aparmaq; süni şəkildə qiymətlərlə manipulyasiya olunmasına qiymətlərin artmasına təsir göstərən inhisarlaşma, rəqabətin məhdudlaşdırılması, bazarların bölüşdürülməsi, razılaşdırılmış qiymətlərin tətbiq edilməsi hallarının qarşısının alınması məqsədilə hər bir əmtəə bazarı üzrə monitorinqlər aparmaq; təsərrüfat subyektlərinin antiinhisar (rəqabət)

qanunvericiliyinin pozulması nəticəsində əldə etdikləri mənfəətin dövlət büdcəsinə ödənilməsi üçün qanunvericiliyə uyğun tədbirlər görmək və sair bu kimi vəzifələr aiddir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı rəqabətin səviyyəsindən çox asılıdır. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, dünya iqtisadiyyatının öndə gedən dövlətlərinin hər birində təkmilləşmiş və illərdir doğru şəkildə iqtisadiyyatı tənzimləyən Rəqabət Məcəlləsi vardır. Hal hazırda Azərbaycan dövlətində Rəqabət Məcəlləsi Layihəsi tərtib etmişdir. Lakin onun tam bir qanun kimi qəbul olunmamışdır bunun əsas səbəblərindən biri isə Azərbaycanda haqsız rəqabət ilə bağlı həmçinin, inhisarçılıqla bağlı, iqtisadiyyatın bir çox sahələrində güclü sürətdə monopoliyanın olmasıdır. Məhz buna görə Rəqabət Məcəlləsi qarşısında duran bir çox problemlərin tək başına həllində aciz qalır. Buna görə ilk öncə qarşıda duran bu problemləri ayrı-ayrı şəkildə həll etmək lazımdır. Çünki dünya təcrübəsi göstərir ki, (Latviya, Litva, Estoniya, İspaniya, ABŞ və sair) rəqabət və inhisarların tənzimlənməsi iki biri-birindən ayrı və müstəqil sahələrdir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İNHİSARÇILIĞIN MƏHDUDLAŞDIRILMASI VƏ RƏQABƏT FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Respublika iqtisadiyyatının dayanıqlığının və rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsinin təmin edilməsi kontekstində - “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf Konsepsiyası və “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” fərmanı.

Məlumdur ki, Azərbaycan hökuməti respublika iqtisadiyyatının dayanmadan inkişaf etməsini qarşısına məqsəd qoymuş və bununla bağlı bir sıra proqramlar hazırlamış, yerinə yetirmiş, gələcəyə dair konsepsiyalar işləmiş və ən nəhayət bu inkişafa nail olmaq üçün strateji yol xəritəsi hazırlamışdır. Tədqiqat işində bir sıra bölmələrdə proqramlara toxunulmuşdur. Dissertasiyanın bu yarımfəslində respublikada rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına öz töhfəsini verəcək iki sənədə toxunmaq istərdim ki, bunlardan biri “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf Konsepsiyası, digəri isə respublika prezidentinin ötən il imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” fərmanıdır.

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf Konsepsiyasının 4-cü bölməsi “Yüksək rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyata doğru” adlanır. Ümumilikdə, konsepsiyadan bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, 3 hissəli bu konsepsiyayı beynəlxalq sfera üzrə dünyanın müxtəlif ölkələrində davamlı bir sistemin yaradılmasını şərtləndirir.

Tarixi dövr ərzində əldə edilmiş təcrübəyə əsasən qeyd edə bilərik ki, bu konsepsiya daha çox rəqabətə üstünlük verən və sahibkarlarının təşəbbüsünə əsaslanan bazar münasibətləri şəraitində formalaşdırıla bilər. Bununla yanaşı, bu konsepsiya müxtəlif sosial iqtisadi sahələri üzrə ən yüksək iqtisadi artıma nail olunmasına, eləcə də müasir dövrdə onun dövlət tənzimlənməsinin bazar iqtisadiyyatına uyğun şəkildə qurulmasının beynəlxalq arenada müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarında baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq tənzimlənmənin daha da təkmilləşdirilməsi və bu istiqamətdəki çatışmazlıqların aradan qaldırılmasını əks

etdirir.

Ölkəmizdə bazar münasibətlərinin yaranması və keçid dövrünün başa çatdırılması, ümumilikdə bir dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin tənzimlənməsi və idarə etməsi ilə əlaqədar sabilliyin əldə edilməsi və həmçinin işgüzar mühitin formalaşdırılması, sərbəst rəqabətin təmini və bir çox məsələləri aktual etmişdir. Bununla yanaşı, ölkəmizdə müvafiq mühitin formalaşması, investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi, eləcə də xarici şirkətlərinin ölkəmizə investisiya maraqlarını artmasına həmçinin iri infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi şərait yaratmışdır.

Zaman keçdikcə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində rəqabət qabiliyyətinin artırılması və eləcə də ölkədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri arasında rəqabət mübarizəsinin gücləndirilməsi ümumilikdə, bir sıra məsələlərə öz təsirini göstərərək, vergi siyasətində də passiv vergi siyasətindən aktiv siyasətə keçidi təmin etmişdir. bütün bu proseslər ümumilikdə sahibkarlıq fəaliyyətinə də şərait yaratmış, ölkədə sahibkarlığın inkişafına təkan vermişdir.

Azərbaycanda müstəqilliyin bərpasından sonra neft və qaz gəlirlərindən istifadə mexanizminin formalaşması və ümumilikdə bu fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi istiqamətində də mühüm addımlar atılmışdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkəmizin getdikcə daha da inkişaf etdirilməsində neft sənayesi üzərinə çox ağır yük düşürdü. Daha sonradan həyata keçirilən müxtəlif iqtisadi islahatlar, ölkəmizdə bütün sahələr üzrə siyasi vəziyyətin sabitləşməsi iqtisadi islahatının özəlləşmə proseslərinin həyata keçirilməsi və ölkəyə investisiyanın cəlb edilməsinə əlverişli şərait yaratdı. Bu dövrdən etibarən Azərbaycana investisiya axınları artır və xüsusilə də “Əsrin müqaviləsi” bu istiqamətdə prosesi daha da sürətləndirdi. Ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, ölkəmizə başqa ölkələrin maraq göstərməsindən və eləcə də, buna əsasən, digər ölkələrin, Azərbaycan investisiya qoyuluşları həyata keçirilməsində və xarici investisiyanın cəlb edilməsində neft sənayesinin rolu olduqca böyükdür. Dünyada ən qədim neft rayonu hesab edilən ölkəmizin uzunmüddətli hasilat tarixi və əsası sənaye infrastruktura malik olması xarici investorların ölkəmizə qarşı marağını daha da

artırmışdır. Əsrin müqaviləsindən sonra Azərbaycanda bu istiqamətdə daha 24 beynəlxalq müqavilənin bağlanması iqtisadiyyatın bütün sahələrinə təsir etmiş, bununla yanaşı, qeyri neft sahələrinin inkişafı üçün də böyük imkanlar yaratmışdır. Neft sənayesi üzrə investisiyaların cəlb edilməsi üçün investisiya mühitinin formalaşması və qanunvericilik bazasının yaradılması bu sahəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi və investisiya qoyuluşları həyata keçirilməsinin 2 əsas şərti kimi çıxış edir.

Ölkəmizdə tədiyyə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması, sağlam və daha çox dönrəli valyuta siyasətinin formalaşdırılması da dövlət qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən hesab edilir.

Həyata keçirilən bir çox tədbirlərlə yanaşı, ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, eləcə də gələcək fəaliyyət zamanı ölkəmizdə investisiya mühitinin və investorların hüquqlarının qorunması ilə əlaqədar fəaliyyətin daha da təkmilləşdirilməsi kimi prosedurlar nəzərdə tutulur. Bu istiqamətdə müxtəlif dövrlər ərzində qəbul edilən qanunların davamlı və düzgün formada tətbiqi də məhz ölkəmizdə hüququn aliliyini göstərən məsələlərdən biridir.

Azərbaycanın beynəlxalq sferaya və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının sadələşdirilməsi, eləcə də xarici bazarlarda fəaliyyət göstərən dünyanın müxtəlif ölkələrində iri təsərrüfat subyektləri arasında rəqabət mübarizəsinin artırılması və sahibkarlara göstərilən dövlət dəstəyinin daha da gücləndirilməsi istiqamətində müxtəlif tədbirlər icra edilir.

Sahibkarlara dövlət tərəfindən müxtəlif güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsi, eləcə də onların haqsız rəqabətdən müdafiəsi ilə əlaqədar tədbirlər və beynəlxalq sferada müxtəlif tədbirlərin yerinə yetirilməsi ölkəmizdəki sahibkarlıq subyektlərinin ixrac qabiliyyətinin artırılmasına birbaşa olaraq təsir edir.

Miqrasiya proseslərinin və gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına investorların yerli bazarlara daxil olmağa daha çox sövq edən amillərdən hesab edilir. Bununla yanaşı, ölkəmizin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması ilə əlaqədar qarşısında duran öhdəlikləri yerinə yetirməsi, iqtisadiyyatımızın inkişafına şərait yaradan və onu

dünya ticarət sisteminə uyğunlaşdırılması səbəb olan əsaslı amillərdən hesab edilir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması və inkişafına təkan verən səbəblərdən biri də ölkəmizdə sosial sığorta haqlarının və vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması və sahə üzrə dövlət tərəfindən icra edilən tədbirlərdir. İstehlak bazarında inhisarlaşma prosesinin aradan qaldırılması, məhdudlaşdırılması buna müvafiq olaraq da ədalətli rəqabət mühitinin yaradılması üzrə dövlət vasitəsi ilə yerinə yetirilən tədbirlər və antiinhisar qanunvericiliyinin də. tətbiqinə və bu istiqamətdə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə təkan verir.

Ölkəmizdə bu istiqamətdə gələcək fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün istehlakçıların hüquqlarının daha əsaslı qaydalarla müdafiə edilməsi müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin istehsal etdiyi əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətinə səmərəli formada nəzarət və yüksək keyfiyyət standartlarının və Sertifikatlaşdırma Sisteminin hazırlanması kimi məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılır.

Sahibkarlıq fəaliyyətini normal qaydada tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətində sahibkarlığın inkişafına maneçilik törədən səbəblərin aşkar edilərək həll edilməsi məqsədi ilə və dövlət tərəfindən müvafiq strukturlar tərəfindən vasitəsi ilə müntəzəm monitorinqlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

İxrac imkanlarının artırılması və ümumilikdə qeyri neft sənayesinin inkişafı və bu istiqamətdə rəqabət qabiliyyətli əmtəə və xidmətlərin bazara təklif edilməsi kimi məsələlər ölkəmizdə qeyri neft sektorunba xarici investisiyaların qoyuluşlarının intensivləşdirilməsinə müsbət təsir göstərir.

Konsepsiya çərçivəsində ölkəmizdə turizmin inkişaf etdirilməsi və turizm xidmətlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, həmçinin bu sahədə rəqabətin gücləndirilməsi və ya ümumdaxili məhsulun xüsusi çəkisini də turizm xidmətlərinin artırılması kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Sadaladığımız məsələlərin müvafiq olaraq turizm sahəsində qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi eləcədə ölkəmizin tarixi, mədəni, sosial iqtisadi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq Azərbaycanın xüsusilə turizm zonalarına turizm marşrutlarının təşkil edilməsi və Xəzər dənizinin potensialından istifadə edilməsi kimi məsələlər ölkəmizdə turizmin inkişafına təkan verə biləcək əsaslı amillərdən hesab edilir.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və ümumilikdə ərzaq təhlükəsizliyi nöqteyi nəzərindən əhəmiyyətini nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, gələcəkdə elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə müasir texnologiyalar vasitəsilə müəssisələri istehsal gücünün artırılması və buna müvafiq olaraq bu istiqamətdə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar kompleks tədbirlərin icra edilməsi nəzərdə tutulur.

Ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, aqrar sahənin inkişafının təmin edilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğun formada səmərəli fəaliyyətinin təşkili üçün dövlət dəstəyi zəruri hesab edilir. Buna görə də xüsusilə ölkədə fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının bu sahəyə dəstəyinin göstərilməsi və bu sektor üzrə vəsait ayırmağa sövq edilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən müxtəlif tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bu tədbirlər isə nəticə etibarilə bu sektor üzrə məhsuldarlığın artırılmasına və kənd təsərrüfatında qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi bu regionların əhalisinin beynəlxalq təcrübə ilə daha da yaxından tanış olmağa sövq edir.²²

Bütün bunlarla yanaşı, sonrakı illərdə tədbirlərinin gücləndirərək, torpaq bazarının inkişafının təmin olunması və eləcə də meliorasiya və torpaqların eroziyasının qarşısının alınması məqsədilə dövlət tərəfindən bir sıra tədbirlərin görülməsi də nəzərdə tutulur.

Ölkəmizdə mal qaranın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması, eləcə də ekoloji təmiz məhsulların istehsalına, həmçinin, toxumçuluq, damazlıq işlərinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə müxtəlif tədbirlər keçiriləcəkdir.

Aqrar sektor üzrə kənd təsərrüfatının daha da yaxşılaşdırılması, həmçinin aqrar sektorun elmi təminatının təkmilləşdirilməsi kimi məsələlər nəzərdə tutulur. Ölkəmizdə taxılçılıq təsərrüfatının təkmilləşdirilməsi və iri təsərrüfatların yaradılması, həmçinin kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə intensiv inkişafın təmin edilməsi məqsədi ilə həvəsləndirici tədbirlər görülməkdir. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, məhz kənd təsərrüfatının intensiv inkişafa, ölkəmizdə ixrac potensialının artırılması, qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və

²² http://www.president.az/files/future_az.pdf

məhsul istehsalının keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasıdır. Eləcə də istehsal edilən məhsulların saxlanması məqsədilə anbar komplekslərinin yaradılması bu sektorun intensiv inkişafına təkan verən əsas amillərdən hesab edilir.

Sahibkarların bilik və bacarıqlarının artırılması, onlara gələcək fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə ən müxtəlif məsləhət xidmətlərinin həyata keçirilməsi ümumilikdə bir sıra məsələlərlə yanaşı, baytarlıq sahəsində də beynəlxalq sferada üzrə müxtəlif təşkilatlarla əməkdaşlığa şərait yaradır.

Müasir dövrdə elmtutumlu texnologiyanın inkişaf etdirilməsi , innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi və ümumilikdə bilik iqtisadiyyatının təkmilləşdirilməsi, dünyanın bir sıra ölkələrində olduğu kimi ölkəmizdə də uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasının əsası hesab edilir. Buna müvafiq olaraq elmin inkişafı ilə əlaqədar beynəlxalq sfera üzrə formalaşan bilik iqtisadiyyatının üstünlüklərindən də təcrübələrindən yararlanmaq və buna müvafiq olaraq, dünya elminə səmərəli inteqrasiya məsələləri diqqət mərkəzində saxlanılır. Gələcəkdə bu istiqamətdə fəaliyyət zamanı elmi infrastruktur təkmilləşdiriləcək və ümumilikdə informasiya təminatı sistemlərinin elektron forması təşkil olunacaqdır. Dövlət tərəfindən elmin maliyyələşdirilməsinə daha çox vəsait sərf ediləcək və elmi fəaliyyətlə məşğul olan işçilərin və ümumilikdə gənclərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi kimi məsələlər və bu istiqamətdə fəaliyyətinin genişləndirilməsi daha aktual olacaqdır. Yalnız dövlət büdcəsinin vəsaitlərindən deyil, digər mənbələrində elmin inkişafına cəlb edilməsi öz növbəsində beyin axınının da qarşısını alacaqdır.

Ölkəmizdə innovasiya fəallığının və ümumilikdə innovativ iqtisadiyyatın yaradılması məqsədi ilə müxtəlif tədbirlərin görülməsi və ümumilikdə məhsul istehsalının stimullaşdırılması, həmçinin innovasiya potensialından səmərəli formada istifadə istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və lazımi tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanda innovativ sahibkarlığın inkişafı və ümumilikdə elmtutumlu məhsulların işlənməsi və tətbiq edilməsi üçün formalaşan icra edilən tədbirlərlə yanaşı, bu istiqamətdə normativ hüquqi bazanın formalaşdırılaraq daha da gücləndirilməsi kimi məsələlər konsepsiyada nəzərdə tutulub.

İnformasiya texnologiyaları ilə yanaşı, ölkədə müxtəlif mədəniyyət sahələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin formalaşdırılması innovasiya potensialının inkişafına şərait yaradan əsas elementlər hesab edilir. Bununla yanaşı, ölkəmizdə yeni bilik və texnologiyalardan istifadə məqsədi ilə dünya təcrübəsindən istifadə edərək bu istiqamətdə milli innovasiya sisteminin yaradılması növbəti illərdə konsepsiyanın əsas məsələlərindən hesab edilir.

Sosial rifahın yüksəldilməsi iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə bu sahələr üzrə strateji yol xəritələrinin yaradılmasından və eləcə də xarici və daxili bazarlara çıxış imkanlarının formalaşdırılması, rəqabət mühitinin yaradılması, ölkəmizin dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin gücləndirilməsinə səbəb olacaqdır.

Buna müvafiq olaraq, 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə qərar qəbul etdiyi sərəncamda müxtəlif sahələr üzrə strateji yol xəritələri müəyyən edilmişdir. Qısa, orta uzun müddətli dövrləri əhatə edən bu strateji yol xəritələri özündə 2025-ci ilədək bir sıra hədəflərim əks etdirir.

Bu sərəncam, sadəcə olaraq, daim ölkəmizdə müxtəlif sahələr üzrə onun strateji yol xərcələrinin müəyyən edilməsi deyil, bununla yanaşı, qlobal meylləri inkişaf məqsədlərinə, yəni gələcəkdə görülmək fəaliyyətini əsas meyarlarını müəyyənləşdirir. İqtisadi inkişafa töhvə verən bir çox faktorları özündə birləşdirən strateji yol xəritəsi ölkəmizdəki özəl sektor nümayəndələrinin, beynəlxalq əməkdaşlığının genişlənməsinə imkan yaradacaq və iqtisadi inkişafının lokomotivi kimi çıxış edəcək.

İqtisadiyyatımızın xarici şokların mənfi təsirindən müdafiə etmək məqsədilə 2020-ci ilədək Strateji baxışı çərçivəsindən dünya iqtisadiyyatına daha çox inteqrasiya edərək, ölkəmizdən rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, qısamüddətli dövr üçün iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsi və ya uzunmüddətli dövrdə isə inkişafına istiqamətlənən fəaliyyəti nail olmaq əsas məqsədlərdən hesab edilir.

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın tərkibində özəl sektorun rolunun daha da artırılması və xarici şirkətlər vasitəsilə investisiyaların daha çox cəlb edilməsi istiqamətində isə

mühüm islahat proqramlarının həyata keçirilməsi zəruri hesab edilir. Bütün bunlarla yanaşı, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən yerli şirkətlərin beynəlxalq sferada uğurlu fəaliyyətin davam etdirilməsi məqsədi ilə bu istiqamətdə proqramların hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi prosesinin sürətləndirilməsi ümumilikdə iqtisadi fəallığın daha da artırılması məqsədi ilə yalnız zəruri struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi, Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi hesab edilir.

Ölkəmiz 2025-ci ilə qədər yerli bazarlarda daha da möhkəmlənmək kimi xarici bazarlara da çıxış imkanı əldə etmək və xarici bazarlarda daha uğurlu fəaliyyət göstərmək məqsədi ilə bu istiqamətdə apardığı siyasəti daha da təkmilləşdirəcək və sağlam rəqabət mühiti yaradaraq bəzi biznes əməliyyatların global standartlara uyğun olması və bir çox məsələlərdə önəmli addımlar atacaqdır.

Maliyyə sektoru və real sektor arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyənəşdirilməsi və bu istiqamətdə meydana çıxan problemlərin aradan qaldırılması, rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsinə və iqtisadiyyatın rəqabət şəraitində inkişafına şərait yaradır.

Buna müvafiq olaraq, rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində qanunvericiliyin olmasam və eləcə də Rəqabət orqanının yaradılması həmçinin rəqabətlə bağlı qanun, normativ hüquqi aktlar, Rəqabət Məcəlləsinin qəbul edilməsi gələcəkdə nəzərdə tutulur.

3.2. Azərbaycan Respublikasında rəqabət və antiinhisar qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Ümumilikdə qeyd edə bilərik deyə təbii inhisara aid edilən infrastruktur sahələrinin (elektrik enerjisinin, qazın, kommunal xidmətlərinin, nəqliyyat xidmətlərinin) qiymətlərinin müəyyən edilməsi və təyin edilən qiymətlərin dünya bazar qiymətləri ilə nə dərəcədə uyğun təşkil edilib etməsi həmçinin dövlət vasitəsilə bir sıra əhali qrupları üçün dotasiyaların ləğvi yaxud da ki azalması kimi proses baş verir. Dotasiyaların bazar prinsiplərinin tələblərinə cavab vermədiyinə görə onların ləğvi zəruri proses kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin müasir dövrdə yaşayış

minimumunun cəmiyyəti bir qrup əhali təbəqəsinin minimum istehlak xərclərini ödəmədiyinə görə dövlət bu sahədə islahatları tədricən aparmaq zərurətində qalır. Bunun görə də ən müasir dövrdəki real şəraiti nəzərə alaraq, sistemin təkmilləşdirilməsi zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Təbii inhisar sahələrinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi müasir dövrdə iqtisadi həyatına mühüm təsir göstərən əsas amil hesab edilir.

Qanunda rəqabəti məhdudlaşdıran hökmran mövqeyə yol verə bilən hədlər və amillər hərtərəfli və dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Qanunun 4-cü maddəsində qeyd olunan əmtəə bazarında hökmran mövqe hesab olunan 35% -lik bazar payı ilə yanaşı digər amillərin məcburiliyi, həmçinin bu həddin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunan informasiya mənbələrinin müxtəlifliyi və mötəbərliyi təmin olunmalıdır. Lakin dünyanın qabaqcıl ölkələrinin qanunvericiliyində konkret bir həddi hökmranlıq üçün kifayət saymır və müxtəlif bazar payları üçün müəssisənin hansı məhsul istehsal etdiyi də nəzərə alır. Məhz Azərbaycanda da antiinhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsi zamanı, hökmran mövqedən sui-istifadə halı müəyyən edilməli, sazişlərin və razılaşdırılmış hərəkətlərin istehlakçılara, bazar, innəvasiya və texnologiyaların inkişafına təsiri və bu hallara yol verilmiş müəssisələrin müvafiq olaraq əldə etdiyi mənfəət nəzərə alınmalıdır.

Daha bir məsələ AR-nin antiinhisar qanunvericiliyində “razılaşdırılmış hərəkətlər” kimi anlayışının olmamasıdır. Qanunvericilikdə bu anlayışların ehtiva etdiyi hallar “üfüqi sazişlər” kimi verilmişdir. Bu anlayış isə çox geniş olduğundan “razılaşdırılmış hərəkətlər” anlayışının iqtisadi və hüquqi mənalara dəqiq ifadə etmir. Qanunun 10-cu maddəsində “Bazar subyektlərinin üfüqi və şaquli sazişlər nəticəsində yaranan inhisarçılıq” əlamətləri kimi göstərilmiş bu hallar qarışıq və ümumi təsvir olunmuşdur. Bir sıra ölkələrin qanun vericiliyində bu cür davranışlara münasibətdə “rəqabət əleyhinə olan sazişlər” terminindən istifadə olunur. Ona görə bizim qanunvericilikdə də məhz bu anlayışlar və hallar dəqiq şəkildə ifadə olunmalıdır.

Digər önəmli məsələ qanunda antiinhisar orqanının öz fəaliyyəti və qərarları barədə ictimaiyyətə hesabat verməsinə dair tələbin öz əksini tapmamasıdır. Buna

görə bu boşluğun aradan qaldırılması üçün qanuna antiinhisar orqanının öz fəaliyyəti və qərarları barədə məlumatları açıqlanması barəsində qanunda yeni maddələr yaradılmalıdır və orada antiinhisar fəaliyyəti ilə məşğul olan orqanın ictimaiyyətə hesabat verməsi təmin edilməlidir. Qanunda belə bir dəyişikliyin olması antiinhisar orqanında şəffaflığın artmasına və həmçinin qanunun daha ədalətlə tətbiq olunmasına şərait yaradacaqdır.

Haqsız rəqabətlə əlaqədar antiinhisar qanunvericiliyində mövcud olan hüquqi boşluğun aradan qaldırılması və haqsız rəqabət hallarının qarşısının alınması üçün 2 iyun 1995-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının “Haqsız rəqabət haqqında” Qanunu qəbul edildi. “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 3 fəsil və 15 maddədən ibarət olub, əsasən haqsız rəqabətin formalarını və bu cür davranışlara görə cəzanı özündə birləşdirir. Bu Qanunun əsas anlayışlarından bəhs edən 1-ci maddəsi haqsız rəqabəti- “bazar subyektinin sahibkarlıq fəaliyyətində mövcud qanunvericiliyə zidd və ədalətsiz üsullar ilə üstünlük əldə etməyə yönəlmiş, bununla da digər bazar subyektlərinə zərər vura bilən, yaxud onların işgüzarlıq nüfuzuna xələl yetirə bilən hərəkətlər” kimi müəyyən edir²³.

Qanunun 10-cu maddəsi sahibkarlıq fəaliyyətində qanunsuz ödənişlərin yolverilməzliyindən bəhs edən maddədir. Adından da göründüyü kimi bu maddə, haqsız rəqabət davranışlarından daha çox iqtisadi korrupsiya və rüşvət halı kimi müvafiq qanunvericilikə cəzalandırılmalıdır. Belə ki, qanunsuz ödənişlərə bu qanunun 1- maddəsində verilmiş tərif-rəqabət mübarizəsində əsassız (haqsız) üstünlüklər əldə etmək məqsədi ilə dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərini, siyasi partiyalarda rəhbər vəzifə tutan şəxsləri, kütləvi informasiya vasitələri işçilərini, bazar subyektlərinin rəhbərliyini və əməkdaşlarını öz tərəfinə çəkmək üçün nəzərdə tutulan maddi və qeyri- maddi xarakterli ödənişlər, Azərbaycan Respublikasının Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” Qanunun 1-ci maddəsində və Cinayət Məcəlləsinin 33-cü fəslinin müvafiq müddəalarındakı anlayışlarla mənaca eynidir.

²³“Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Qanun elmi-hüquq jurnalı 2012. 1-15- ci maddələr

Ona görə də bu cür məsələlər müvafiq qanunvericiliyə uyğun həll edilməlidir ²⁴.

Ümumiyyətlə, “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun bu və müddələrinin iqtisadi hadisələrin məzmunu və rəqabətin nəzəri əsaslarına uyğun, əsassız təkrarçılığa yol vermədən antiinhisar (rəqabət) qanunvericiliyinin məntiqi sistemliliyi və normativ-hüquqi monolitliyi təmin olunmaqla təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Qeyd edilməlidir ki, təbii inhisarların tənzimlənməsi ilə əlaqədar qanunlar qabaqcıl xarici təcrübədə antiinhisar və ya rəqabət qanunvericiliyinin birbaşa tərkib hissəsi kimi göstərilir. Bu sahə rəqabətin olmadığı və daha çox təchizatın təmin edilməsi ilə əlaqədar inzibati tənzimləmə metod və vasitələri ilə tənzimlənilir. Məhz bu səbəbdəndir ki, qabaqcıl xarici təcrübədə təbii inhisarların tənzimlənməsi antiinhisar qanunvericiliyinə daxil edilmir və xüsusi tənzimləmələr haqda qanunvericiliyinin tərkib hissəsi olur. Belə olduqda Azərbaycan Respublikasının — Təbii inhisarlar haqqında” Qanunun tənzimləmə metodları istiqamətlərinin müxtəlifliyinə görə, həmçinin ixtisaslaşmış sahələri olduğuna görə bu Qanun müstəqil sahə kimi ayrıca qanunvericiliklə tənzimlənməli və Azərbaycan Respublikasının “Antiinhisar fəaliyyətin tənzimlənməsi” haqqında Qanunundan çıxarılmasına ehtiyac vardır. Məhz “Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunun 1-ci maddəsində də göstərildiyi kimi, bu Qanunun məqsədi-“Təbii inhisarlarla bağlı dövlət tənzimlənməsinin təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən edir²⁵. Təbii inhisar subyektləri ilə istehlakçıların maraqlarının uzlaşdırılmasını təmin etməyə yönəldilmişdir” Çünki bu sahədə rəqabət və haqsız rəqabətlə bağlı bir hissə yoxdur və burada söz hər hansı bazara ziyan vuracaq inhisarlaşmadan belə gedə bilməz bu su təchizatının, qaz təchizatının, energetika, nəqliyyat, rabitə və sair sahələri tənzimləyən qanundur. Bu Qanunun ayrıca qanunvericilik kimi verilməsi “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Qanunun öz fəaliyyətində daha da ixtisalaşmasına və konkret hədəflər seçməsinə dahada yardımçı olacaqdır.

²⁴“Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu. Qanun elmi-hüquq jurnalı 2012, maddə 1.1,

²⁵“Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu. Qanun elmi-hüquq jurnalı 2012, maddə 1.1,

3.3. Rəqabət və antiinhisar qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi sahəsində xarici təcrübədən istifadə istiqamətləri

Dünya təcrübəsində antiinhisar fəaliyyətlərinin iki modelindən istifadə olunur. Birinci Amerika modelidir ki, bu zaman fəaliyyətində inhisarçılıq qanunvericiliyində rast gəlinən hallar olduqca müvafiq sanksiyalar və qadağalar tətbiq edilərək inhisarçılıq fəaliyyəti aradan qaldırılır. İkincisi isə Avropa modelidir və əvvəlkindən fərqli olaraq daha humanist yanaşma hesab oluna bilər. Bu yanaşmaya görə inhisarçılıq subyektin öz günahı üzündən yaranmamışdırsa sadəcə olaraq belə təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyəti nəzarətdə saxlanılır və fəaliyyətində sosial-iqtisadi baxımdan cəmiyyətə ziyan vura biləcək məqamlar aşkar edilməyincə, antiinhisar tədbirləri həyata keçirilmir. Zənnimizcə, bu yanaşma maddi-texniki resursların istehsalı ilə məşğul olan bir çox sahələrə aid edilə bilər ki, bu da sahələrarası əlaqələrin səmərəliliyinin və bütün bazar subyektlərinin gəlirliyinin təmin edilməsi baxımından çox önəmlidir.

Amerika rəqabət hüququnda inhisar gücünün idarəsinə bağlı hüquqi tənzimləmə Sherman Qanununun 2-ci maddəsində yer tutur. Bu tənzimləməyə görə: "Federal dövlətlər və ya federal dövlətlər ilə xarici ölkələr arasındakı ticarətin hər hansı bir hissəsində inhisarlaşan və ya inhisarlaşmaya təşəbbüs edən ya da başqası və ya başqaları ilə inhisarlaşma üzrə birləşən yaxud razılaşan hər kəs işlədiyi bu vəziyyət görə cəzalanacaqdır". Açıq-aşkar göründüyü kimi, hökm olduqca geniş və müəmmalı bir ifadə istifadə edilir. Hüquqa zidd baxımından həlledici meyar olduğu məlum olan "ticarətin hər hansı bir hissəsində inhisarlaşma" (və ya "inhisarlaşma təşəbbüsü)" sözü də, olduqca qeyri-müəyyən bir məna daşıyır²⁶.

Ümumiyyətlə, "presedent hüquqçuluğu" (case law) sisteminin tətbiq olunduğu Amerika rəqabət hüququnda, təbii olaraq, bu anlayışların mənasını təsbit etmək və hökmü şərh etmək vəzifəsi məhkəmələrə buraxılmışdır. İnhisarlaşma termini, bazardakı rəqabətin azaldılması və rəqabətçi quruluşun zərər görməsi nəticəsini doğura biləcək kənarlaşdırıcı xüsusiyyətlər göstərən davranış forması kimi şərh

²⁶Stigler G. L. The case against monopoly in Monopoly power and economic performance. - N.Y: Mansfield, 1968.s.24

olunmuşdur.

Bu şərh tərzində öz sistemi içərisində tutarlıdır. Lakin bunun rəqabət hüququ ilə izlənilən məqsədə uyğun gəlib-gəlmədiyi müzakirə mövzusu ola bilər. Çünki Sherman Qanununun əsas məqsədi, sıxlaşmadan qaynaqlanan ictimai xərcin azaldılması və ya qarşısının alınması olduğuna görə, bunun əsas qaynağı olaraq göstərilən "monopolist qiymətləndirmənin hüquqa uyğun olaraq qəbul edilməsi və hətta bu xüsusun ABŞ rəqabət hüququ ədəbiyyatında müzakirə mövzusu belə olmaması olduqca təəccüblüdür.

Fikrimcə bu yanaşmanın səbəblərini, Amerikan hüququnun üzərinə qurulduğu əsas prinsiplərdə axtarmaq lazımdır. Şəxsin azadlığının müqəddəs və toxunulmaz bir dəyər olaraq görüldüyü və dövlətin iqtisadi və sosial həyatın işləməsinə müdaxiləsinin hər zaman şübhə ilə qarşılandığı bu ölkədə, hüquqi sistemin də eyni dəyərləri daşımaması qaçılmazdır. Rəqabət qanunvericiliyinin də köməyiylə, bazar mexanizminin qiymətləri ideal səviyyəyə endirəcəyi düşünülürdü və bu səbəblə, nə məhkəmələrin, nə də dövlətin qiymətlərə müdaxiləsinin lazım olmadığı hesab olunur.

Bu məzmununda, anti-inhisar hökmünün, inhisar performansına bağlı davranışların təşkil edilməsi əvəzinə, bazarlarda rəqabət fəaliyyətini təmin edəcək mühitin qorunmasını təmin edəcək şəkildə şərh edilməlidir. İnhisar müvəqqəti bir hadisə hesab edilir və performansın idarə olunmasınınancaq rəqabət mexanizminin özündən gözlənilən tənzimləyici funksiyasını effektiv bir şəkildə yerinə yetirə bilməyəcəyinin məhdud hallarda yolverilən olduğu qəbul edilir. Necə ki bu müstəsna hallarda bütün bazardakı təşəbbüslərin bazar davranışları, konkret hadisənin xüsusiyyətlərinə görə bir üst qurum tərəfindən əhatəli bir tənzimləməyə tabe olur.

Nəticə olaraq ABŞ rəqabət hüququnda dilə gətirilən qayğılar, böyük ölçüdə həqiqət payı daşımaqla birlikdə, uyğun bir rəqabət hüququ tətbiqinin mənimsənməsi halında aşılması mümkün olan problemlər kimi özünü göstərir²⁷.

Avropa İttifaqı rəqabət hüququnda inhisara nəzarət edilməsinə yönəlmiş tənzimləmə Roma Nizamnaməsinin 82-ci maddəsində qeyd edilir. Bu tənzimləmənin

²⁷Stigler G. L. The case against monopoly in Monopoly power and economic performance. - N.Y: Mansfield, 1968.s.36

ilk bəndinə görə: "Bir və ya birdən çox təşəbbüsün Ümumi Bazarın hamısında və ya əhəmiyyətli bir hissəsindəki hakim vəziyyətindən sui-istifadə edən üzv dövlətlər arasındakı ticarətə təsir etdiyi müddətcə Ümumi Bazar ilə uyğun gəlməyən qəbul ediləcək və qadağan ediləcəkdir" şəklində bir ümumi qadağa hökmü nəzərdə tutulmuşdur, növbəti bənddə isə dörd bənd halında nümunəvi sui-istifadə etmə halları göstərilir. Ümumi qadağa hökmünü nəzərə alaraq, hüquqa zidd baxımından təyin edici davranışın "sui-istifadə etmə" olduğu açıq-aşkar görünür.

Rəqabət hüququ qaydalarının eyni iqtisadi əsasa söykəndiyi və eyni məqsədə xidmət etdiyi göz qarşısında olduqda, "sui-istifadə etmə" ifadəsinin "inhisarlaşma" anlayışı ilə eyni şəkildə başa düşülməsinin lazım olduğu hesab edilə bilər. Hətta, Roma Nizamnaməsinin əlaqədar hökmünün böyük ölçüdə Sherman Qanunundan təsirləndiyi də nəzərə alınsa, bu ifadə fərqliliyinin hüquqi şərh baxımından əhəmiyyətli olmadığı belə iddia edilə bilər. Ancaq bu yanaşma aldadıcıdır. Roma müqaviləsi sui-istifadə etmə hərəkətini müəyyən etməməklə yanaşı, dörd fərqli sui-istifadə etmə hərəkətini qeyd edir və bu nümunələr sui istifadə etmənin fərqli və özünə xas bir mənası olduğunu açıq şəkildə ortaya qoyur. Bu baxımdan əlaqədar hökmün məna və məqsədinin, ABŞ hüququndakı paralelində müqayisədə daha açıq olduğu da deyilə bilər²⁸.

Hökmün 2-ci bəndində yer tutan nümunə sui-istifadə etmə hallarında əlaqədar hökmün Sherman qanunundan fərqli olaraq inhisarların performansını da tənzimləməni məqsəd qoyduğu aydın görünür. Hökm, inhisar gücünün özünü və ya əldə edilmə formasını qadağan etməmir, buna qarşılıq rəqabət üzərində azaldıcı təsiri olmasa da, inhisar gücünün müştərilər, istehlakçılar və təhcizatçılara zərər verəcək şəkildə istifadə edilməsini təhlükəli hesab edir. Məsələn ikinci bəndin ilk iki bəndi, birbaşa inhisardan qaynaqlanan ictimai xərcin qarşısının alınmasına yönəlib. Bu baxımdan, hökmün inhisarın zərərli təsirlərinə qarşı daha qatı bir yanaşmaya malik olduğu deyilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələri yalnız inhisarçılar-

²⁸Stigler G. L. The case against monopoly in Monopoly power and economic performance. - N.Y: Mansfield, 1968.s.59

dan ibarət deyildir. İri inhisar və inhisar birlikləri ilə yanaşı inhisarlara daxil olmayan çoxlu müəssisələri də vardır. Həmin müəssisələrin olması rəqabət üçün şərait yaradır. Məhz daha çox mənfəət əldə etmək üçün müəssisələr arasında rəqabət mübarizəsi gedir. Rəqabət də tədricən müəssisələrin inhisarlaşmasına gətirib çıxarır. Deməli, bütün inhisarçılıqlar rəqabət nəticəsində meydana gəlir ki, bununla da mübarizə vaxtaşırı və intensiv şəkildə aparılmalıdır. Rəqabət də azad bazar zərurətindən doğan iqtisadi motivlərdən irəli gəlir ki, bu da inhisarçılığın əhatəsinin dəyişməsi ilə rəqabətin formalarının dəyişməsinə gətirib çıxararaq, müxtəlif üsullardan istifadəyə səbəb olur. Rəqabət mübarizəsində satış bazarlarının ələ keçirilməsi və rəqibini sıradan çıxarmaq məqsədi ilə əmtəələrin satış qiymətlərinin aşağı salınması kimi köhnə üsullarla yanaşı, digər müxtəlif iqtisadi üsullar, hətta zorakılıq üsulları da tətbiq olunur. İnhisarlar arasında gedən mübarizədə əməli müəssisələrinin xammaldan məhrum edilməsi, kadr axınına şərait yaratmaqla işçi qüvvəsindən məhrum etmək, nəqliyyat xidmətlərindən məhrum etmək, gömrük maneələri yaratmaq, satış bazarlarını ələ keçirmək və satışdan məhrum etmək, istehsalçılarla ticarət əlaqələrinə girməklə əvvəlcədən müqavilələr bağlamaq, qiymətlərin müntəzəm surətdə aşağı salınması, kreditlərdən məhrum etmək, boykot etmək və s. mübarizə üsullarından istifadə olunur²⁹.

Demokratik cəmiyyət və azad bazar iqtisadiyyatını öz inkişafının təməl prinsipləri kimi bəyan etmiş Azərbaycan Respublikası qarşısında duran ən ümdə məsələlərdən biri "haqsız rəqabətin qarşısının alınması ilə vətəndaşların qanun çərçivəsində əmlakından sərbəst istifadə edərək azad sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasını" davamlı təmin etməkdir. Sürətlə qloballaşan çoxtərəfli beynəlxalq münasibətlər şəraitində yalnız bu yolla davamlı və rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatı və sosial rifahı təmin etmək mümkündür.

Eldar Qocayev yazır: "Buna görə müasir qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və müvafiq sahədə qanunvericilik və siyasətin daim təkmilləşdirilməsi inkişafda olan hər bir ölkə üçün çox vacibdir. Dünyada rəqabət qanunvericiliyi və siyasəti sahəsində ən səmərəli nümunələrdən biri Avropa İttifaqının (Aİ) rəqabət sistemi hesab olunur

²⁹Годанов А. ГО. Конкуренция: теория и практика. Учебно-методическое пособие - М., 1996.s.24

və bir çox ölkələr müvafiq sahədə öz sistemlərinin təkmilləşdirilməsində bu modeldən bir nümunə kimi istifadə edir ³⁰.

Avropa Komissiyası tərəfindən Aİ və Azərbaycan arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlığa dair təqdim olunan müqavilədə "Antiinhisar Məcəlləsinin layihəsini qəbul etmək və müasir Aİ standartlarına uyğun antiinhisar qanunvericiliyi formalaşdırmaq üçün lazımi tədbirlər görmək" nəzərdə tutulmuşdur.

Ona görə də Aİ rəqabət hüququnun əsaslarının ölkəmizdə də daha düzgün anlaşılmasının vacibliyini nəzərə alaraq aşağıda Avropa İttifaqı (Aİ) sazişinin VII hissəsinin beşinci fəslinin 101-105-ci maddələrinin qısa şərhı verilmişdir.

Aİ Sazişinin 101-ci maddəsinin 1-ci hissəsi "ümumi bazarla bir araya sığmayan, məqsədi və ya nəticəsi ümumi bazar çərçivəsində rəqabəti məhdudlaşdıran, qarşısını alan və bu sahədə qanunvericiliyi pozan istənilən müəssisələrarası razılaşmanı, müəssisə birliklərinin qəbul etdiyi qərarı və üzv dövlətlər arasında ticarətə təsir göstərən kartel hərəkətlərini qadağan edir".

Ümumi bazarda azad rəqabət mühitinin və qanunvericiliyinin pozulmasına görə qadağan edilən və cəza tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan hal və hərəkətlərin təsnifatı 101-ci maddənin 1-ci hissəsinin dispozisiyasında aşağıdakı kimi verilmişdir:

- a) alış və ya satış, yaxud digər ticarət şərtlərinə birbaşa və ya dolaylı vasitələrlə qiymət müəyyənləşdirmək;
- b) istehsal, bazarlar, texniki inkişaf və ya investisiyanı məhdudlaşdırmaq və ya nəzarətdə saxlamaq;
- c) bazarları və ya təchizat mənbələrini bölüşdürmək;
- d) eyni cür müqavilələrə müxtəlif şərtlər tətbiq etməklə, digər ticarət partnyorlarına əlverişsiz rəqabət şəraiti yaratmaq;
- e) partnyorlarla xarakterinə görə və ya ticarət təcrübəsinə müvafiq olaraq bu müqavilələrin predmeti ilə bağlı olmayan əlavə öhdəliklərin qəbulunu şərtləşdirən müqavilələrin bağlanması.

Maddənin 2-ci hissəsində qeyd edildiyi kimi, "bu maddənin qadağan etdiyi istənilən müqavilə və qərar avtomatik olaraq etibarsız hesab edilir". Lakin nəzərə

³⁰<http://sesqazeti.az/az/news/kivdf/544249>

almaq lazımdır ki, təsərrüfat münasibətlərində bəzən mahiyyətə rəqabətə zərbə vurmayan, iqtisadi baxımdan faydalı, ancaq zahiri formal-hüquqi baxımdan 101-ci maddənin 1-ci hissəsinin təsiri altına düşməli olan müqavilələr qaçılmaz olur. Bu cür halları nəzərə alaraq mahiyyətə mövcud normaları pozmayan və iqtisadi baxımdan sərfəli olan müqavilələrin mətnindəki formal ifadə formasına görə zərər çəkmələrinin qarşısını almaq məqsədilə 101-ci maddənin 3-cü hissəsi, həmin maddənin 1-ci hissəsində göstərilən müddəaların tətbiqində müəyyən istisnaları nəzərdə tutur.

Belə ki, "əmtə istehsalına, məhsulların çatdırılmasının (yayılmasının) yaxşılaşmasına, texniki və iqtisadi inkişafa və ya istehlakçıya keyfiyyətli və daha ucuz qiymətə mal (xidmət) əldə etməyə şərait yaradan-

a) sadalanan məqsədlərə çatmaq üçün müəssisələrə zəruri olmayan kartel məhdudiyyətləri tətbiq etməyən və

b) müəssisələrə müəyyən məhsulların (xidmətlərin) əhəmiyyətli hissəsini rəqabətdən qorumaq imkanını verməyən;

- müəssisələr arasında istənilən müqavilə və ya müqavilələr kateqoriyasına,

- müəssisə birlikləri tərəfindən qəbul edilmiş istənilən qərar və ya qərarlar

kateqoriyasına və

- istənilən rəqabət siyasəti və ya bu cür siyasətin müxtəlif formalarına" 101-ci maddənin 3-cü bəndinə əsasən, bu maddənin 1-ci bəndində göstərilən qadağalardan istisnalar tətbiq edilir. Yəni 101-ci maddənin 3-cü bəndində göstərilən hallar olduqda müəssisələr (onlar arasında müqavilələr) həmin maddənin 1-ci bəndində göstərilən qadağalardan azad edilir.³¹

E.Qocayevin fikrincə, AB Sazişinin 102-ci maddəsi - hökmran mövqedən sui-istifadəni qadağan edir. İnhisar mövqeyin mahiyyəti təsərrüfat subyektinin bazarda hökmran mövqeyi vasitəsilə nəzərə çarpır. Sazişdə "hökmran mövqe"nin konkret tərifini verilməsə də, o, Aİ rəqabət hüququnun əsas hədəflərindən biri olmaqla müəssisənin müvafiq bazarda normal rəqabəti dayandırmaq və müəyyən dərəcədə özünü rəqiblərdən, müştərilərdən və sonda istehlakçılardan müstəqil aparmağa imkan verən iqtisadi gücün olması kimi qəbul olunur.

³¹<http://sesqazeti.az/az/news/kivdf/544249>

Dünyanın bir çox ölkələrindən fərqli olaraq, Aİ-də hökmran mövqenin təyin edilməsi üçün konkret bazar payı müəyyənləşdirilməmişdir. Bununla yanaşı, "...əsasən, Aİ üzv ölkələrində 50 % bazar payı hökmran mövqe haqda gümanlar irəli sürmək üçün kifayət qədər əsas hesab olunur. Aİ rəqabət hüququnda "hökmran mövqe" məfhumunun rəsmi tərifı (anlayışı) ilk dəfə Avropa Komissiyası tərəfindən 1972-ci ildə "Continental Can" işi ilə əlaqədar olaraq verilmişdir. Bu anlayışa əsasən, "müəssisə o, hallarda hökmran mövqeyə malik olur ki, o, rəqibləri, alıcıları və satıcıları ilə hesablaşmadan müstəqil fəaliyyət göstərməyi özünə rəva görmək iqtidarında olur. Bu, elə bir vəziyyətdir ki, müəssisə bazar payı, həmçinin, texniki biliklər, xammal ehtiyatları və kapitalla sahib olma səbəbindən, müvafiq əmtəyə qiymət təyin etmək və ya istehsalına və ya bölüşdürülməsinə nəzarət etmək iqtidarına malikdir".

Təsərrüfat subyektlərinin bu cür mövqeyə malik olması qeyri-qanuni bir hal deyildir. Ümumiyyətlə, hər bir müəssisə fəaliyyət göstərdiyi müvafiq bazarda daim birinci olmaq, rəqiblərini qabaqlamaq və ən böyük paya malik olmaqla, daha çox gəlir əldə etmək istəyir. Bu azad bazar iqtisadiyyatında təsərrüfat fəaliyyətinin əsas qanunauyğunluqlarındandır.

Lakin bir sıra hallarda hökmran mövqeyə malik olan müəssisələr daha artıq gəlir əldə etmək məqsədilə bu mövqedən və bazardakı gücündən sui-istifadə edərək, qanunvericiliyi pozur və normal rəqabət mühitinə zərər vurur.

Ümumavropa bazarında, məhz bu cür hökmran mövqedən sui-istifadə hallarının qarşısının alınması və mövcud rəqabəti müdafiə etmək məqsədilə Sazişin 102-ci maddəsi inhisar və bazar gücündən bəhs edir. "Onun hədəfi müəssisələr arasındakı müqavilələr (101-ci maddədəki kimi yox, hökmran mövqe ilə əlaqədar münasibətlərdir. O, hökmran mövqedən sui-istifadəni qadağan etməklə, digər rəqibləri bazarda fəaliyyət göstərən müəssisələrə qarşı sıxışdırıcı hərəkətlərdən çəkinməyə məcbur edir.³²

Belə ki, ümumi bazarda və ya onun əhəmiyyətli hissəsində bir və ya bir neçə

³²Qocayev E. "Avropa Rəqabət Hüququ" "Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri" jurnalı, Bakı 2009.s.18

müəssisənin öz hökmran mövqeyindən sui-istifadə etməsini ümumi bazarla, o, həddən bir araya sığmayan hal kimi qadağan edilir ki, bu həddən sonra üzv dövlətlər arasında ticarətə zərər dəyə bilər. AB Sazişinin 102-ci maddəsində bu sui-istifadə halları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- a) birbaşa və ya dolayı vasitələrlə ədalətsiz alış və satış qiymətləri və digər ədalətsiz ticarət şərtləri müəyyənləşdirmək;
- b) istehlakçılara zərər vuraraq istehsalı, bazarları və texniki inkişafı məhdudlaşdırmaq;
- c) eyni cür müqavilələrlə əlaqədar ayrı-ayrı ticarət partnyorlarına müxtəlif şərtlər tətbiq etməklə, onlara əlverişsiz rəqabət şəraiti yaratmaq;
- d) partnyorlarla, öz xarakteri etibarilə və ya ticarət praktikasına əsasən, bu müqavilələrin predmeti ilə əlaqədar olmayan, əlavə öhdəliklər qəbul etməsini şərtləşdirən müqavilələr bağlamaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, sazişin 101 və 102-ci maddələri Aİ rəqabət hüququnun əsas istiqamət və hədəflərini müəyyənləşdirməklə digər maddələrdə irəli sürülən müddəaların da onların məzmununa uyğun olmasını şərtləndirir.

AB Sazişinin növbəti - 103, 104 və 105-ci maddələri 101 və 102-ci maddələrin prinsip və müddəalarının İttifaq və üzv dövlətlər səviyyəsində tətbiq olunması, nəzarət edilməsi və bunların təşkilati aspektlərindən bəhs etməklə bir-birini şərtləndirən və ya qarşılıqlı əlaqədə olan normaları əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Aİ rəqabət hüququnun bir məqalə çərçivəsində təqdim olunması mümkün olmayan mənbələrini əks etdirən əsas və törəmə normativ-hüquqi aktları özlüyündə böyük bir sistem təşkil edir.

Bu qısa təhlildən də göründüyü kimi, Aİ rəqabət hüququnun norma və müddəaları Azərbaycan da daxil olmaqla, rəqabət siyasəti və qanunvericiliyini təkmilləşdirmək istəyən ölkələr üçün yaxşı bir nümunədir. Bu cür təcrübənin öyrənilməsi Aİ ilə əməkdaşlıq, tərəfdaşlıq və Şərq qonşuluq siyasətinə dair müqaviləyə əsaslanan münasibətlər quran və strateji hədəfi bu quruma tam hüquqlu üzvlüyü olan bir sıra ölkələr, xüsusən, keçmişdə inzibati-amirlik təsərrüfatı və idarəçilik sisteminə malik olmuş ölkələr üçün nəinki faydalı, hətta zəruridir.

Eyni zamanda, Aİ-yə üzv ölkələrin bir çoxunun əvvəllər planlı iqtisadiyyata malik olmalarını, digər qismində isə dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin xüsusi yer tutduğunu və Azərbaycan Respublikası ilə bu ölkələrin iqtisadi sistem və idarəçilik metodlarında mövcud olmuş ümumi cəhətləri nəzərə alsaq, yeni dövrdə onların rəqabət qanunvericiliyi və siyasətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əldə etdiyi müsbət təcrübədən istifadə edilməsi daha məqsədəuyğun görünür³³.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar yönümlü ölkələrin böyük əksəriyyətində bu gün antiinhisar qanunvericiliyi qəbul olunmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə əsas antiinhisar qanunvericiliyi ikinci dünya müharibəsindən sonra qəbul edilmişdir. Əsasən Fransada 1945-ci ildə, İngiltərədə 1948-ci ildə, Yaponiyada 1947-ci ildə, Almaniyada 1957-ci ildə qəbul edilən bu qanunvericilik aktları hər bir ölkənin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirməklə ABŞ qanunvericiliyindən yuxarıda qeyd etdiyimiz əsaslarla fərqlənir. Lakin bu fərqlərin olmasına baxmayaraq ümumi götürdükdə dünya üzrə bütün antiinhisar qanunları vahid əsaslar üzərində qurulur ki, bu da əvvəla kompaniyaların birləşməsinə dövlət nəzarətinin olması, ikincisi, sahibkarların sövdələşməsinə qadağaların qoyulması, nəhayət, üçüncüsü haqsız rəqabətin qarşısının alınmasına istiqamətlənməlidir.

Bu proseslərə tarixi səpkidə yanaşmaq göstərir ki, bir sıra ölkələrdə dövlətə məxsus inhisarlar geniş fəaliyyətə malik olmuşlar (İrlandiya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Yunanıstan, AB-yə yeni üzv dövlətləri). Həmin ölkələrdə iqtisadi proseslərin liberallaşmasına nail olmaq üçün geniş mandatlı tənzimləyici orqanın təsis edilməsi tələb olunmuşdur.

Bu gün də ölkələrin əksəriyyətində antiinhisar tənzimlənməsini icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir. Bəzi hallarda bu funksiyanı xüsusi agentliklər və Emissiyalar yerinə yetirirlər. Məsələn, Almaniyada bu kartellər üzrə Agentlik, Fransada rəqabət üzrə Komissiya, Avstraliyada ticarət təcrübəsi üzrə Emissiya yaradılmışdır. Bəzən isə antiinhisar tənzimlənməsi ilə bağlı funksiyalar bir təşkilat tərəfindən deyil, bir neçəsi tərəfindən eyni vaxtda həyata keçirilir. Məsələn,

³³Qocayev E. "Avropa Rəqabət Hüququ" "Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri" jurnalı, Bakı 2009.s.21

ABŞ-da Federal ticarət Komissiyası və Ədliyyə departamentinin Antitrust şöbəsi, İngiltərədə ədalətli ticarət üzrə Agentlik və xüsusi məhkəmə məhdud ticarət təcrübəsi üzrə işlərə yeni vaxtda nəzarət edir. Amma bu gün AB çərçivəsində daha çox inhisar problemlərinə Birliyin Emissiyası və Məhkəməsi tərəfindən baxılaraq qərar qəbul edilir. Ümumilikdə inhisarçılıq və təbii inhisarçılıq problemlərinə diqqət yetirsək spesifik sənayezonası kimi- elektrik enerjisi,qaz və s. üçün müstəqil orqanlar Rumıniya, Albaniya, ABŞ-da, sektor daxilində - enerji, daşınma və s. üçün müstəqil agentliklər əksəriyyəti AB-nə üzv ölkələrində, çoxsektorlu - bütün və ya əksər kommunal xidmətlər üçün vahid orqan Latviyada və ABŞ-da dövlət Komissiyası mövcuddur. Bir sıra inhisar məhsullarının tənzimlənməsi ilə məşğul olan qurumlar içərisində Avropa Enerji Tənzimləyiciləri Şurasının, İtaliyanın Elektrik və Qaz Təchizatının Tənzimlənməsi üzrə Səlahiyyətli Orqanının, Yunanıstanın tənzimləyici orqanının, CŞA ölkələrində enerji tənzimləyicilərinin təcrübəsi maraq doğurur.

Məsələn, İtaliyanın Elektrik və Qaz TəchizatınınTənzimlənməsi üzrə Səlahiyyətli Orqanı üç komissarlıqdan ibarət müstəqil qurumdur və qərarların qəbul edilməsində özünün struktur və prosedurlarından istifadə edir, fəaliyyəti tənzim olunan şirkət və təsərrüfat subyektlərin dəstəyi ilə özü özünü maliyyələşdirir. Əsasən enerji tariflərin müəyyənləşdirilməsi (tarif səviyyəsi və yuxarı hədd) qiymətlər üzərində monitoring aparır, xidmətlərin keyfiyyət göstəricilərini (minimum tələblər və sanksiyalar), fəaliyyətin bölüşdürülməsinə dair Direktivləri qəbul edir, bazar strukturu və rəqabət mühitinin formalaşdırılmasını təşkil edir ,elektrik və qaz təchizatı müqavilələri və xidmətlər üzərində nəzarəti həyata keçirir. Yunanıstanın tənzimləyici orqanı olduqca məhdud səlahiyyətlərə malikdir və enerji Şəbəkə Tarifləri İnkişaf Naziri tərəfindən müəyyənləşdirilir. Yunanıstan AB-nin direktivlərinin yerinəyetirilməsində geridə qalır və mənfi hal odur ki, onun Tənzimləyici orqanının transmilli mübahisələrin həllində heç bir rolu yoxdur. Cənub Şərqi Avropa ölkələrində əksər tənzimləyicilər şəbəkə tarif metodolgiyalarını təsdiqləyir tarif dərəcələrini müəyyənləşdirirlər (Xorvatiya və Serbiya istisna edilməklə), bütün tənzimləyicilər lisenziya vermək liseziya şərtləri üzərində monitoring aparmaq səlahiyyətinə malikdirlər, tənzimləyicilərdən təqribən yarısı yeni tarif həcmələrini müəyyənləşdirmək

səlahiyyətinə malikdirlər, demək olar ki, bütün tənzimləyicilər mübahisələrin həlli üçün qərar çıxara (Xorvatiya və Serbiya istisna edilməklə), eləcə də, bazar iştirakçıları arasındakı mübahisələri müzakirə edə bilər, əksərtənzimləyicilər xidmət standartlarının keyfiyyəti barədə qərar qəbul edir və onlara necə riayət olunduğu barədə monitoring keçirir. Avropa enerji tənzimləyiciləri barədə yaxın zamanlarda 3 araşdırma həyata keçirilmişdir. Bu Cənub-Şərqi Avropa üçün Tənzimləyici qiymətləndirmə hesabatı - CEER təşkilatı ilə birgə Pirs Atvud (Pierce Atwood) tərəfindən 2005-ci ildə, CEER Tənzimləyici qiymətləndirmə hesabatı 2005-ci ildə (CEER-in internet saytıdan əldə etmək olar - www.ceer-eu.org) və MDB dövlətləri üçün Tənzimləyici qiymətləndirmə hesabatı-(Pirs Atvud) 2006-cı ildə aparılmışdır. AB-nin enerji tənzimləyici-lərinin bəzisi nazirliyin şöbəsi kimi (Estoniya, Finlandiya, Almaniya, Yunanıstan, Macarıstan) və ya rəqabət orqanı kimi fəaliyyət göstərir (Niderland) və yalnız az sayda ölkədə (Yunanıstan, İspaniya, Sloveniya) nazirlik tənzimləyici orqanın qərarlarını təsdiqləyə, rədd edə və ya dəyişdirə bilər. Əksər tənzimləyici orqanlar (Almaniya, Fransa, Finlandiya, Danimarka və yeni Üzv Dövlətlərin əksəriyyəti istisna edilməklə) dövlət büdcəsindən maliyyələşmir, tənzimləyici şəxslər kimi isə Parlament, Hökumət, Prezident, Baş Nazir, bəzən isə nazir tərəfindən (Estoniya, Finlandiya, Böyük Britaniya, İrlandiya, Niderland) təyin olunur. Fəaliyyət müddəti isə 5-6 il (İtaliyada - 7 il), yenidən təyin olunma imkanları ilə (İtaliya və Fransa istisna edilməklə) müəyyənləşdirilmişdir. Lakin bəzi ölkələrdə (Finlandiya, Estoniya, Böyük Britaniya, Niderland) hətta nazirlər belə tənzimləyici orqanların işinə xitam verə bilərlər. Demək olar ki AB-nin bütün enerji tənzimləyici orqanları şəbəkə tariflərini müəyyənləşdirmək səlahiyyətinə malikdirlər (Fransa, Yunanıstan, Macarıstan, İspaniya və Sloveniya istisna edilməklə), tənzimləyicilərin yarıdan da azı tarif dərəcələri sahəsində ikinci dərəcəli qanunlar vermək səlahiyyətinə malikdir. Demək olar ki, bütün tənzimləyicilər balanslaşdırma və yardımçı xidmət sahəsində və əmlakın birləşdirilməsinə görə vergilərin müəyyənləşdirilməsində səlahiyyətlərə malikdirlər, tənzimləyicilərin yalnız yarısı lisenziya vermək, onların şərtlərini dəyişdirmək cərimə tətbiq etmək sahəsində səlahiyyətlərə malikdirlər.³⁴

³⁴Государственное регулирование национальной экономики, под ред. Н.А. Платоновой,

Bütün bu təcrübələrin öyrənilməsində maraqlı və Azərbaycan üçün zəruri olan nəticə odur ki, antiinhisar tənzimlənməsi əsasən inhisar və rəqabətelemləri arasında balansın tapılmasına nail olunma istiqamətində aparılmalıdır. Yəni siyasət tamamilə inhisarların ləğv edilməsinə deyil, əksinə səmərəliliyin təminatçısı olan iki əsasın- inhisarın və rəqabətin arasında tarazlığın əldə olunmasına yönəldilməlidir. Belə ki, inzibati amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına transformasiya edən Azərbaycanda bir tərəfdən əhalidə hələ də köhnə sistemdən miras qalmış dövlət inhisarçılığının üstünlük təşkil etməsi və dövlətin əksər problemləri həll etməsi fikri, istəyi, iqtisadiyyatın böhran, ya da keçid hallarının aradan qaldırılmasında, onun inkişafında aparıcı rola və yüksək təsirə malik inzibati və istehsal inhisarlarının mövcudluğunun zəruriliyi mövqeyinin olması (qeyd edək ki, inhisarların uzun müddət mövcudluğu nəticəsində onların zəruriliyinə inam Yaponiya, İspaniya, Almaniya, Koreya və d. ölkələrin təcrübəsində də müşahidə olunmuşdur. Lakin zaman keçdikcə həmin ölkələrdə bu yanaşma tamamilə yenisi, yəni inzibati və istehsal inhisarlarının tədricən aradan qaldırılması və ədalətli rəqabət mühitinin formalaşması istəyi ilə əvəzlənmişdir), digər tərəfdən də antiinhisar və rəqabət qanunvericiliyinin təkmil olmaması, özəlləşdirmə prosesinin gedişində buraxılmış səhvlər, ləngimə və tələsmələr nəticədə dövlət qarşısında antiinhisar tənzimlənməsinin reallaşdıran zaman daha çox tələb və vəzifələr qoyur. öna görə də bizim iqtisadiyyatımız kimi transformasiya dövrünü yaşamış postsosialist məkan ölkələrinin təcrübəsinin öyrənilməsi də zəruridir³⁵.

Türkiyədə antiinhisar fəaliyyəti daha çox rəqabət qanunu vasitəsi ilə tənzimlənir. Bu qanun Aİ çərçivəsində onun bir hissəsi olaraq 1997-ci ildə qəbul edilmişdir. Həmin qanunda rəqabətin dörd alətinin birincisi - dominant mövqeyindən sui-istifadənin qarşısının alınması, kartellərin təhqiqi bazar şəraitində resursların səmərəli paylanması üçün rəqabətin təmin edilməsi, üçüncüsü birləşmələrə nəzarət və rəqabətin təşviqi öz əksini tapır.

Türkiyə qanunvericiliyinin səmərəliliyini artırmaq üçün rəqabət siyasətin

В.А.Шумаева, И.В.Бушыевой. М, АЛБФА-М, ИНФРА- М, 2008.ср.87

³⁵Qocayev E. "Avropa Rəqabət Hüququ" "Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri" jurnalı, Bakı 2009.s.78

ölkədaxili faydalarının öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Məhz onun nəticəsidir ki, Türkiyədə həyata keçirilən rəqabət siyasəti aydın və effektiv olmaqla iqtisadi inkişafın dinamik və səmərəli inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu qanun vətəndaşların, istehsalçıların və istehlakçıların maraq və mənafeələrini qoruyur. Təsadüfi deyildir ki, ölkənin rəqabət qanununun Aİ, iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı tərəfindən tanınır və müsbət qiymətləndirilir.

MDB ölkələri ərazisində antiinhisar tənzimlənməsi milli antiinhisar qanunvericiliklərinin reallaşması əsasında və milli antiinhisar orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində həyata keçirilir. Ümumi əsas kimi isə beş ölkə arasında qəbul olunan razılaşdırılmış antiinhisar tənzimlənməsi keçirilməsi haqda Müqavilə çıxış edir. Amma realıqda bu razılaşdırılmış siyasət vahid siyasətə nisbətən daha az səmərə verir. Ona görə də Rusiya ilə Belarusiya arasında qanunların unifikasiyası həyata keçirilmişdir. Digər tərəfdən qanunverici bazanın yaradılması fonunda bir çox MDB ölkələrində müxtəlif fəaliyyət sferalarında inhisarçılığın tənzimlənməsi və onun təsirinin aradan qaldırılması istiqamətində addımlar atılaraq reklam haqda, istehlakçıların hüquqlarının qorunması haqda, təbii inhisarlar haqda və s. qanunlar qəbul edilib. Bəzi ölkələrdə isə bütün sahələrdə razılaşdırılmış siyasətin həyata keçirilməsinə imkan verən Məcəllə (məsələn, Qırğızıstanda «inzibati məsuliyyət haqda» Məcəllədə 41 maddədə antiinhisar, reklam və istehlakçıların hüquqlarının qorunması ilə bağlı məsələlər öz əksini tapıb) qəbul edilmişdir. Təcrübəyə diqqət yetirsək hər bir MDB ölkəsində antiinhisar tənzimlənməsin müxtəlif orqanlar tərəfindən həyata keçirildiyini müşahidə etmiş olarıq. Belə ki, Belarusiyada Sahibkarlıq və investisiya Nazirliyi, Gürcüstanda İqtisadiyyat Nazirliyi nəzdində Dövlət antiinhisar xidməti, Qazaxstanda Təbii inhisarların tənzimlənməsi, rəqabətin müdafiəsi və kiçik biznesə köməklik Agentliyi, Qırğızıstanda Prezidentin yanında rəqabətin müdafiəsi və inkişafı üzrə Milli Komissiya, Maldovada iqtisadiyyat və islahatlar Nazirliyi, Rusiya Federasiyasında antiinhisar tənzimlənməsi və sahibkarlığa kömək üzrə Nazirlik, Tacikistanda İqtisadiyyat və xarici iqtisadi əlaqələr Nazirliyi, Özbəkistanda Maliyyə Nazirliyi nəzdində inhisarsızlaşma və rəqabətin inkişafı üzrə Komitə, Ukraynada Antiinhisar Komitəsi bu fəaliyyəti həyata keçirir. MDB

tənzimləyicilərinin səlahiyyətlərinə gəldikdə isə onların hamısı qiymətləndirmə metodologiyalarını (Qırğızıstan istisna edilməklə), şəbəkə tarif dərəcələrini müəyyənləşdirmək, lisenziya vermək və nəzarət etmək (Rusiya və Qazaxıstan istisna edilməklə) sahəsində, qanun pozuntularına görə cərimə təyin etmək (Ermənistan istisna edilməklə) səlahiyyətinə malikdir və yalnız onların cüzi hissəsi keyfiyyət və xidmətlərə görə məsuliyyət daşıyır. Rusiya tənzimləyici orqanın qərarlarını ləğv etmək iqtidarındadır. O cümlədən, Qırğızıstan da verilmiş qərarların dəyişdirilməsini tövsiyyə edə bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İnhisarların meydana gəlməsi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə mənfi təsir göstərən amillərdən biridir. Buna görə də, inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi zərurət kimi ortaya çıxmışdır.

Ölkəmizdə isə 1992-ci ildə 23 iyun tarixində AR Prezidenti tərəfindən imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsinin yaradılması haqqında” fərman antiinhisar siyasətinin formalaşdırılmasının başlanğıcı hesab edilir. Bu fərmanla inhisarçıların neqativ fəaliyyətinin qarşısının alınmasına başlanılmışdır. İnhisarçıların neqativ fəaliyyəti özünü aşağıdakı məsələlərdə göstərir:

- ❖ Müqavilə bağlamaqdan imtina edirlər
- ❖ Bazarda baryerlər yaradırlar
- ❖ Ümumiyyətlə mal buraxmağı dayandırırırlar (süni defisit)
- ❖ Bazar rəqibləri buraxmırlar
- ❖ Qiymətləri qaldırırlar
- ❖ Dempinq (qiymətlərin aşağı salınması)

İnhisarçılıqla mübarizə aparmaq üçün aşağıdakı tədbirlər görülür:

- Qiymətlər üzərində nəzarət və qiymətlər həddindən artıq qalxdıqda və ya süni şəkildə aşağı salındıqda qiymətlərin məhdudlaşdırılması (bu üsulu ən axırda tətbiq etmək olar);
- Məcburi parçalama – bölmə, ayırma
- Gəlirlərə progressiv vergi qoymanın tətbiqi, xüsusilə əgər gəlirlərin artması xarici faktorlarla bağlıdırsa
- Differensiasiyalı kreditləşmə - iri inhisarlar dövlət tərəfindən güzəştli şərtlərdə kreditlər əldə edə bilmirlər
- Kiçik və orta biznesin formalaşdırılması
- Digər ölkələrdən malların gətirilməsi.
- Müqavilə bağlamağa məcbur etmək

Dissertasiya işində inhisarçılığın başlıca məsələləri, onun və rəqabət fəaliyyətinin tənzimlənməsinin dövlət tədbirləri və hüquqi təminat məsələlərinə

baxılmışdır. İş yekunlaşdırarkən qeyd etmək vacibdir ki, girişdə qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə nail olunmuşdur. Bu da aşağıdakı nəticələrə gəlməyə icazə verir:

- ❖ İnhisarçılığa görə, bir firma analoqu olmayan bir məhsulun tək istehsalçısıdır. İnhisarçı onun qiymətinə və buraxılışın həcminə tamamilə nəzarət edir.
- ❖ İnhisarçının əsas məqsədi maksimum gəlir əldə etməkdir
- ❖ Antiinhisar qanunvericiliyi və antiinhisar orqanlarının fəaliyyəti bazarda əlverişli rəqabət mühitinin yaradılmasında həlledici rol oynayır, onların düzgün davranışı isə bütövlükdə bütün iqtisadiyyatın sabitləşməsinə imkan yaradır.

İnhisarçılığın mahiyyəti aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- İnhisarçılıq istehsalda hökmranlıqdan yaranır;
- İnhisarçılıq istehsalda hökmranlıq edərək, bazarda hökmranlıq edir;
- İnhisar qiymətləri sayəsində inhisarçılıq təkbaşına yüksək gəlir əldə edir;
- İnhisarçı sui-istifadələrin qarşısının alınması hər bir antiinhisar siyasətinin əsas məqsədidir;
- Təbii inhisarçılığın neqativ tərəfləri ilə mübarizənin əsas yolu təbii-inhisar mallarına qiymətləndirmə üzərində və ya onların istehsalının həcmi üzərində dövlət nəzarətinədən ibarətdir;
- Süni inhisarçılıq halında tənzimləmənin əsas istiqaməti belə inhisarçılığın formalaşmasının qarşısını almaq, bəzən isə artıq yaranmış inhisarın yox edilməsidir.

Beləliklə, inhisarların bazara artan təsiri dəyişməz fakt olaraq qalmışdır və buna görə də çətin ki indiki vəziyyətdə azad rəqabətdən danışmaq olar. Nəzəri iqtisadiyyat baxımından belə rəqabət xammal, material və digər istehsal amillərinin məhdud resurlarından daha yaxşı istifadə etməyə imkan yaradır.

Nəticədə Azərbaycanın antiinhisar qanunvericiliyini və antiinhisar siyasətini ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində struktur dəyişikliklərinin vacib atributu kimi xarakterizə etmək olar.

Şübhəsiz, bəzi hallarda inhisarçılığın mövcud olması haqlı və vacib olur, lakin dövlət bu proseslərə sərt nəzarət etməlidir ki, özünün inhisarçı vəziyyətindən sui-istifadə hallarına yol verilməsin.

Qanunvericiliyin mövcud olmasına arxalanmaqla və inhisarçılığın məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş və yeni inhisar formalarının yaranmasına mane olan yeni, həqiqətən işləyən qanunlar qəbul etməklə, effektiv antiinhisar siyasəti aparmaqla inhisarçılıq probleminin həllinə nail olmaq olar.

Öyrəndiklərimə və gəldiyim nəticələrə əsasən aşağıdakı təklifləri verməyi uyğun hesab edirəm:

- İnhisarlar bir-birilə rəqabət edən iki və ya daha çox firmaya bölünə bilər. Məsələn, Amerikada Anri-Trest qanunlarında olduğu kimi
- İnhisarların gəlirlərinin bir qismi və ya hamısı vergiyə cəlb edilsin. Əldə ediləcək maliyyə imkanları ilə dövlətə və cəmiyyətə daha çox xeyir vermək olar
- Heç bir tədbir görməmək. Zənnimcə M.Friedmanın fikrinə uyğun olan bu təklifin mahiyyəti önəmlidi. Belə ki, heç bir mane olmadıqda digər firmalar da bazara daxil ola biləcək və ya bazardan çıxacaq. Bu isə inhisarçının həddindən artıq gəlir əldə etməsinə əngəl törədəcək və bazarda rəqabət mühiti yarancaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

a)nəzəri materiallar

1. “İqtisadiyyatın rəqabətcabiliyyətliliyini yüksəldilməsi Azərbaycan Respublikası iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi amili kimi”, Azərbaycanın vergi xəbərləri 2011, səh: 121-130.
2. “Rəqabət Məcəlləsi Layihəsi” ilə bağlı problemlər haqqında. Gündəlik Teleqraf qəzeti 13.09. 2013- il çapı.
3. Bayramov Ə.I. İnhisarizm, Bakı “Elm” 2005.,390s
4. Əhmədov M.Ə. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması, Bakı 2003
5. Kərimli I., Süleymanov N. Milli iqtisadiyyatın əsasları. Dərslik Bakı 2000, s. 19-20-50.
6. Kuşlin V.I. ümumi redaktorluğu ilə dərc olunmuş «Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi» adlı dərslik, tərcümə,M. 2005
7. Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı 2005,s.
8. Manafov Q.M. Sahibkarlıq: nəzəri və praktiki məsələləri. Bakı 1997
9. Mustafayev F.F.Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Bakı, Elm,2008, 537 s.
10. Nadirov A. Müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı, Elm, 2002,s.43.
11. Rəhimov M. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafını tənzimləyən qanunlar. Bakı, Azərbaycan, 1996.
- 12.Şəkəreliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi, Bakı-2011, 542 s.
- 13.Zeynalov K. Azərbaycanda istehsal münasibətlərinin ziddiyyətləri. Bakı, 1994, s. 205.
- 14.Годанов А. ГО. Конкуренция: теория и практика. Учебно-методическое пособие - М., 1996.
- 15.Гутманн Г. Конкуренция и политика поддержания конкуренции в ФРГ // Социальная рыночная экономика в Германии и экономическая трансформация в России.- М.: Инфра-М, 1996.-С. 153-162.

16. Закутина Г. П., Кедровская Л. Г., Шумов ГО. А. Информационное обеспечение конкурентоспособности продукции - М., 1989.
17. Капканшдков С.Г. Государственное регулирование экономики, Москва, КНОРУС, 2006, 352с.
18. Качалин В.В. Система антимонопольной защиты общества в США.- М.: Наука, 1997. - 270 с.
19. Кныш М.И. Конкурентные стратегии.- СПб: Изд-во СПб ун-та, 2001.-284 с.
20. Кулиев Т.А. Парадоксы экономической теории. Баку.2008, стр.200- 201.
21. Кучуков Р.А. Теория и практика государственного регулирования экономических и социальных процессов. М. ГАРДАРИКИ, стр. 291.
22. Лившид А. Введение в рыночную экономику. М., 1994,
23. Макконнелл К. Р., Брго С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. - К.: Хагар-Демос, 1993. - 785 с.
24. Мартыновский С. В. Экономическая наука от Аристотеля до наших дней: основные направления анализа. - Одесса: Друк, 2001. - 192 с.
25. Nort D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press, Cambridge, 1990. 255 p.
26. Stigler G. L. Monopoly and oligopoly by merger// American Economic Review.- 1950.- Vol.3.-P.34-75.
27. Stigler G. L. The case against monopoly in Monopoly power and economic performance. - N.Y: Mansfield, 1968. - 257 p

b) normativ-hüquqi aktlar

28. "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Qanun 2012
29. "Antiinhisar siyasəti və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Qanun 2012.
30. "Antiinhisar fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. Biznesmenin bülleteni, Bakı 1994 № 6
31. "Azərbaycan Respublikası Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsinin

yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyun 1992-ci il tarixli Fərmanı, Qanun , Bakı 2012.

32.“Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti haqqında Əsasnamə”, Qanun 2012.

33. “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

34. “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Qanun elmi-hüquq jurnalı 2012. 1-15- ci maddələr.

35.“Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu. Qanun elmi hüquq jurnalı 2012, maddə 1.1,

36.Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi , 199-cu maddə, 199.2 və 199.3-cü maddələr. Qanun Bakı 2012.

c) internet resursları

37.**www.ceer-eu.org**

38.<https://rcturqay.wordpress.com>

39.http://www.president.az/files/future_az.pdf

40.http://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf

41.<http://sesqazeti.az/az/news/kivdf/544249>